

EESTI KUNSTIAKADEEMIA
Kunstikultuuri teaduskond
Restaureerimise ja muinsuskaitse eriala

Maria Silla

PUITMÕISAD EESTIS.
TÜPOLOOGIA, VÄÄRTUSED JA KAITSE

Bakalaureusetöö

Juhendaja: dotsent Leele Välja

Tallinn 2010

SISUKORD

SISSEJUHATUS.....	4
1.EESTI MÕISAARHITEKTUURI ARENGULOOST	7
2.PUITMÕISAD EESTI MÕISAARHITEKTUURIS JA SELLE UURIMISES.....	13
2.1 Puitarhitektuurist eesti arhitektuuri ajaloos.....	13
2.2 Puitmõisatest eesti mõisaarhitektuuri käsitlustes.....	14
2.3 Puitmõisad eesti mõisaarhitektuuris.....	16
3. PUITMÕISAD STILIAJALOO KANDJANA.....	20
3.1. Keskaeg.....	20
3.2. Barokk.....	21
3.3.Üleminek hilisbarokist varaklassitsismi.....	22
3.4. Klassitsism.....	23
3.5. Historitsism.....	25
3.5.1. Neogootika.....	26
3.5.2. Neorenessanss.....	26
3.5.3. Šveitsi stiil.....	27
3.5.4. Juugend ja heimatstiil.....	29
4. EESTI PUITMÕISATE TÜPOLOOGIA.....	31
4.1. Vanabalti tüüpi mõisahoone.....	31
4.1.1 Vanabalti mõisahoone kui arhetüüp.....	32
4.1.2. “Pikad baltlased”.....	33
4.1.2. Traditsiooni jätk klassitsismi ja historitsismi rüpes.....	35
4.2. Klassitsism.....	37
4.2.1 Ühekordsed klassitsistlikud hooned.....	37
4.2.2 Teise korruse väljaehitusega klassitsistlikud hooned.....	38
4.3 Historitsism ja juugend – dekoori alusel loodud tüübid.....	39
4.3.1 Neorenessanss.....	39
4.3.2 Šveitsi stiil.....	40
4.3.3 Heimatstiil.....	40
4.4 Materjalikasutuse ja mahuliste tunnuste alusel loodud tüübid.....	42
4.4.1 Segahooned.....	42
4.4.2 Kahekorruselised hooned.....	43
4.4.3 „Kasvavad mõisad”.....	44

4.5. Mõisale iseloomulike tunnusteta elamu tüüpi hooned.....	45
4.6. Tüpologiseerimise järelused.....	46
5. EESTI PUITMÕISATE PROBLEMAATIKA.....	48
5.1. Puitarhitektuuri väärtustamisest ja kaitses.....	48
5.2. Peamised ohud puidust mõisaarhitektuuri säilivusele.....	49
5.3. Linnastumine ja mõisahoonetele uue funktsiooni leidmise vaevad.....	53
KOKKUVÕTE.....	57
KASUTATUD KIRJANDUS JA ALLIKAD.....	59
Summary.....	63
LISAD	

SISSEJUHATUS

Kui mõelda mõisaarhitektuurile üldiselt, tulevad kõigepealt silme ette lossilaadsed härrastemajad koos parkide, liivatatud jalgradade, paviljonide ja kümnete kauneid ansambleid kujundavate kõrvalhoonetega. Tegelikuses aga võib Eestimaal ringi sõites ja suurelt teelt ära pöörates vägagi tihti leida end mõnes mõisasüdames. Iseasi, kas me koha ka mõisana ära tunneme. Esinduslike mõisahoonete kõrval on Eestis väga palju tagasihoidlikumaid mõisamaju, seda eriti puitmõisate seas. Näiteks 17. sajandil laialt levinud vanabalti hoonetüüpi mõisamaju on üsna keeruline tavalisest taluhoonest eristada. Tihti asuvad tagasihoidlikumad mõisahooned tänu linnastumisele üpris mahajäetud paikades ja hääbuvad seal tasapisi ilma suurema tähelepanuta. Puitmõisate arhitektuur on vaieldamatult meie identiteeti kajastavas kultuuripärandis olulisel kohal. Ta on läbi sajandite mänginud meie ehituspärandi hindamisel suuremat või väiksemat rolli. Enamasti aga kulgeb arhitektuuriajalugu mööda kiviehitisi. Seetõttu püüabki käesolev uurimustöö tuua esile seni kõrvalejäetu ja varjus olnu.

Bakalaureusetöö pealkiri on *Puitmõisad Eestis. Tüpoloogia väärtused ja kaitse*. Seda teemat võib võrdselt käsitleda nii majandusajaloo, kultuuriloo kui arhitektuuriajaloo aspektist. Teema piiritlemiseks ja erialastes raamides püsimiseks keskendub käesolev töö arhitektuursele küljele, ning vaatluse alla on võetud vaid puitmõisate peahooned. Tüpoloogia loomisel on stilistiliste tunnuste kõrval võetud aluseks mahuline printsiip, mis eriti varasematel perioodidel hoone välisilmet enim kujundas. Töösse on haaratud ka puidust pastoraadihooned. Kuna tegemist on sarnase hooneliigiga ja paljudes käsitlustes on pastoraate vaadeldud koos mõisatega, siis tundub loogiline need ka antud uurimusse kaasata. Geograafiliselt on töö hõlmatud kõigi maakondadega, välja on jäänud vaid Tallinna territooriumil paiknevad suvemõisad. Seda küll rohkem tüpoloogilistel põhjustel – suvemõisad kuuluvad oma hoonetüübi (ja kunagise elustiili) poolest rohkem kokku suvitusvilladega moodustades justkui eelloo sellele peatükile arhitektuuriloos.

Töö sai alguse materjali kogumisest ja kataloogi loomisest. Tekkis küsimus, kui levinud puidu kasutamine Eesti mõisaarhitektuuris oli ja kas olnust on üldse piisavalt säilinud, et teema väärriks eraldi käsitlemist?

Käesoleva töö eesmärgiks on luua ülevaade ja andmebaas puitmõisatest Eesti. See hõlmab hetkesituatsiooni kaardistamist, Eesti puitmõisate tüpoloogia loomist (vajadusel teha ka täiendavaid kaitsettepanekuid tüpoloogiast lähtudes) ja tüüpilisemate probleemide esiletoomist.

Puitmõisate stilistilise arengulooga on tegeletud vaid fragmentaarselt, peamiselt seoses restaureerimistegevusega üksikobjektidel. Seepärast püüab käesolev uurimus anda Eesti puitmõisate arhitektuurist panoraamset ülevaadet. Puitmõisate arhitektuur on enamasti jälginud kiviarchitektuuri loogikat ja stilistikat. Siiski on mõnel perioodil puitarchitektuur ka mõnevõrra iseseisvunud. Alates barokist on võimalik eristada teatud stiiliilminguid, mis väheseid säilinud hooneid teatud stiilikategoriate võtmes võimaldab käsitleda. Siiski ei allu see hooneliik päriselt klassikalistele stiilimääratlustele, mistõttu saigi olulisks eraldi tüpoloogia loomine, mille alusel on hea jälgida selle hooneliigi säilivust ja kaitstust.

Kataloogi koostamisel on seatud eesmärgiks selgitada välja, milline osakaal puitarchitektuuril Eesti mõisaarchitektuuris on, kui palju ja millised puitmõisad on tänini säilinud ja milline on nende hetkeseisukord ning kaitstus. Eesmärgiks ei ole Eesti puitmõisaid 100%-lt vaatluse alla võtta vaid välja tuua piisav hulk selle hooneliigi esindajatest, et uurimustöö resultaadid oleksid paikapidavad. Põhitekstile lisana liituvast kataloogis on aga ära toodud üle 90% säilinud Eesti puitmõisatest, mille seas kindlasti enamik silmapaistvamaid näiteid puitmõisate architektuuris.

Töö koosneb sissejuhatusest, viiest suuremast peatükist, kokkuvõttest ja lisadest. Esimene peatükk pealkirjaga *Eesti mõisaarchitektuuri arenguloost üldiselt* annab teemasse sissejuhatava ülevaate mõisaarchitektuurist. Teine suurem peatükk nimega *Puitmõisad Eesti mõisaarchitektuuris ja selle uurimises* jaguneb kolmeks alapeatükiks, millest esimeses on vaadeldud, milline koht on puitarchitektuuril eesti architektuuri ajaloos, teises on jälgitud, kuidas kajastuvad puitmõisad eesti mõisaarchitektuuri käsitlestes ja kolmandas mõõdetakse puitmõisate osakaalu ja tähtsust eesti mõisaarchitektuuris. Kolmas peatükk *Eesti puitmõisad stiiliajaloo kandjana* käsitleb puitmõisate stiililist arengulugu ja toob esile ilmekamaid stiilinäiteid. Neljandas peatükis *Eesti puitmõisate tüpoloogia* on loodud eraldi tüpoloogia puitmõisate paremaks käsitlemiseks. Viies, viimane suurem peatükk *Puitmõisate problemaatika* käsitleb

tüüpilisemaid puitmõisatega seonduvaid probleeme. Põhitekstile on lisatud põhjalik Eesti puitmõisate kataloog, mis koosneb 111 üksikhoonest ja kus on välja toodud info konkreetse hoone ajaloo, arhitektuuri, funktsiooni ja seisundi kohta.

Oluliseks alusmaterjaliks töö koostamisel olid Helmi Üpruse ja Juhan Maiste juhtimisel 1976 -1980 aastatel läbi viidud Eesti mõisate ülevabariigilise inventariseerimise käigus kogunenud arhiivi materjalid. Kataloogi koostamisel olid suureks abiks Alo Särje ja Valdo Prausti maakondlikud mõisaraamatud, Muinsuskaitseameti arhiivi andmed ja kirjavahetus maakondade muinsuskaitse inspektoritega. Põhiosa kirjutamisel olid oluliseks allikmaterjaliks Juhan Maiste „Eestimaa mõisad” ja Ants Heina „Eesti mõisaarhitektuur historitsismist juugendini”. Puitarhitektuuri käsitlemisel ja stiiliajaloolise ülevaate koostamisel on kasutatud Karin Hallase ja Epi Tohvri kirjutised väljaandes Eesti puitarhitektuur, Ants Heina monograafiat Eesti mõisaarhitektuur Historitsismist juugendini ja Mart Siilivaski monograafiat Tartu arhitektuur 1830-1918: Historitsism ja juugend. Kasutatud on ka Ivar Sakk'i ülevaatestest Eesti mõisad, Krista Kodrese raamatut Ilus maja kaunis ruum: Kujundusstiile Vana-Egiptusest tänapäevani, Katrin Kuriku bakalaureusetööd teemal Pastoraat Eestis. Identiteet ja Arhitektuur, Liisi Laueri magistritööd teemal Dekoori loomise eeskujud ja tüpologia eesti historitsistlikus puitarhitektuuris jne.

1. EESTI MÕISAARHITEKTUURI ARENGULOOST

Sõna mõis on etimoloogiliselt väga vana. Sõna oli kasutusel juba enne 13. sajandi vallutusi. Selle tõenduseks on vana eestikeelse sõna säilimine, mitte saksakeelse laenu “gut” kasutuselevõtt. Algselt tähistas see maa-ala, mis seisis külapõldudest eraldi. Hiljem maavaldust üldiselt, ning tasapisi kujunes sõna mõis tähistama feodaalide suurmajapidamisi. Venelastel *mōza*, lätlastel *muiža*, soomlastel *moisio*.¹

Ulatuslikum mõisate rajamine sai alguse peale 1343. a. Jüriöö ülestõusu. Liivi ordu sai Baltikumis peamiseks poliitiliseks jõuks. Paariks sajandiks vähenesid välis- ja sisepinged, saabus suhteline rahu. Seni linnustes elanud feodaalid hakkasid väljapoole linnuseid ehitama mõisamajandeid. Tekkisid esimesed kindlustatud rüütlimõisad. Kurnav Liivisõda (1558-1583) tekitas seisaku majanduse arengus. Rahutute aegade tõttu ehitati mõisamaju sageli tornlinnustena.²

17. sajandil lisandus senistele mõisatele veidi enam kui kolmandik. Muutus ka mõisa tähendus. Aitade kõrvale ehitati laudad, tallid ja juustu- ning õllemajad. Varasema otstarbe kaotasid ka paksud kaitsemüürid. Edaspidi püstitati tarasid pigem metsloomade kui inimeste vastu. 17. sajandil suurenes mõisate arv kiiresti, sajandi lõpuks oli praegustel Eesti aladel u 1000 mõisa. Tolleaegsed mõisahooned olid enamasti palkidest ja õlgkatusega, meenutades nii tavalisi talumaju. Tavalisest talurahva eluasemest eristas neid aga võimas mantelkorsten hoone keskel, klaasist aknad, kahhelahjud ja maalitud laed.³

Eesti mõisaarhitektuur on korduvalt sõdades hävitatud ja uuesti ülesehitatud. 1700. a. puhkenud Põhjasõda laastas maad rohkem kui ükski varasem sõda. Kõik tuli uuesti üles ehitada. 18. sajandi teine pool tähistas Eesti mõisa arhitektuuris uut, varasemast nii ehituskunstiliste taotluste kui kujunevate traditsioonide poolest erinevat ajajärku. Koos majanduslike võimaluste suurenemisega kasvas ka aadli luksusjanu. See oli tõeline õitsenguaeg. Suur osa meie ajani säilinud mõisatest on ehitatud just sellel ajal.

¹ Maiste, Juhan. Eestimaa mõisad. Tallinn “Kunst” 1996, lk 11.

² Ivar Sakk. Eesti mõisad. Tallinn, EVG Print, 2002, lk 6.

³ Sealsamas lk 7.

Sajandivahetuse peamine ehitustöö koondus Põhja-Eestisse, mis sai kõvasti rikkamaks barokk- ja varaklassitsistlike mõisate näol.” J. Chr. Petri sõnade kohaselt olid tollased mõisamajad enamasti kahekorruselised rõduga ehitised, kust oli nähtav kirikutorn ja aed, väljavaade oli külale.”⁴

18. sajandi 60.-70. aastatest alates liitub Eesti mõisaarhitektuur üldise stiiliarenguga. Eesti aladele saabus Põhja-Saksa ehitusmeistreid, kes tõid kaasa uusi ehitusvõtteid ja suurejoonelisemaid lahendusi. Tihenesid kunstikontaktid. Samuti suundusid siinsed ehitusmeistrid end Saksamaale täiendama. 1766. a. kaotatud tollid avasid suure Venemaa turu. Eelkõige läks kaubaks viin. Pea igas mõisasüdames kõrgus viinavabriku korsten. Saadud raha eest kerkisid uhked härrastemajad ja tootmishooned. Sel ajal ilmusid mõisatesse kunstikogud, perepojad saadeti õppima Euroopa ülikoolidesse.⁵

Välimuselt on selle perioodi mõisahooned üksteisega üsna sarnased. Kõnes olev hoonetüüp arenes välja juba 17. sajandil Põhja-Saksa alal⁶ ja jõudis meile pea saja-aastase hilinemisega. Sellele hoonetüübile on omane kõrge kelpkatus, mis tulenevalt kliimatilistest tingimustest oli levinud kogu Põhja-Euroopas. 1760.- 1770. aastatel tekkis selle kõrvale veel murdkatus ehk mansardkatus. Hoonel on sümmeetriliselt 2-4 mantelkorstnat. Tavaliselt on hoone keskosa esiletõstetud ja seda kroonib kolmnurkfrontoon. Uhkematel mõisatel võib leida peale keskrisaliidi ka otsarisaliidid. Fassaadi liigendavad pilastrid ja liseenid, ning rühmiti paigutatud aknad. Iseloomulikud on terrassid ja rõdud.

Kõrvuti esinduslike kahekorruseliste hoonetega ehitati ka tagasihoidlikumaid ühekorruselisi, fassaadi keskel paikneva frontooni ja peasissepääsu esise vabatrepiiga mõisahooneid.⁷

1800. aasta paiku jõudis ka Eesti arhitektuuri, uue voolu, klassitsismi, ideed. Klassitsism eemaldus teadlikult baroki ja rokokoo lopsakusest. Üksteise järel kerkis suurejoonelisi mõisaansambleid, millel on olemas kõik klassitsismi tüüpilisemad elemendid. Isegi vahetumalt kui linnas, kus administratiiv-akadeemiline klassitsism

⁴ Maiste, Juhan. Eestimaa mõisad. Tallinn “Kunst” 1996, lk 150.

⁵ Ivar Sakk. Eesti mõisad. Tallinn, EVG Print, 2002, lk 8.

⁶ Maiste, Juhan. Eestimaa mõisad. Tallinn “Kunst” 1996, lk 151.

⁷ Sealsamas, lk 151.

taandas arhitekti loomingu tihtipeale üksnes kohustuslike tüüpfaasade kombineerimisele, avaldusid uued suunad mõisaarhitektuuris. Oli ju siin arhitekti kujundada mitte ainult teatav lõik tänavaseinast, vaid loodusesse planeeritav tervikansambel. Oma paraadliku iseloomu poolest sobis klassitsism hästi aadli luksust taotleva elulaadiga. Mõjule pääsesid pidulikult ranged, klassikalisest sümmeetriatajust kantud lahendused. Varasema suhteliselt maalilise suuna asemel omandas tähtsuse ehituskehandi lineaarselt lakooniline ehituslaad. Kadusid laiad aknaraamistused, liseenid, risaliite eraldavad pilastrid. Asemele tulid horisontaaljaotust rõhutavad suured siledad pinnad, lihtsad, kuid teravalt esile kerkivad karniisid, kogu fassaadi ühtlaselt jaotav akenderida. Senise barokse kõrge kelpkatuse asemele tuli hoopis madalam antiiktempleid meenutav katusekuju. Mõisaarhitektuuri pea lahutamatuks koostisosaks sai esilekerkiv sammastportikus. Sammastikuga hakati täiendama ka varasemaid mõisamaju. Ruumide arv hakkas hoones kasvama, ulatudes sageli kümnetesse.⁸

Tolleaegne arhitektuur toetus paljuski A. Palladio arhitektuuriideedele, see vastandus ja oli alternatiiviks baroki ülidekoratiivsele ehitussuunale. Uut stiili iseloomustab lakooniline vormikeel ja proportsionaalsus. Eesti mõisaarhitektuuri iseloomustab praktilisus ja ökonoomsus, küll mõnede eranditega, puuduvad väga suurejoonelised lahendused. Siseruumid olid väliskujundusega kooskõlas. Keskosas laiutas piduliku kujundusega vestibüül koos teisele korrusele viiva paraadtrepiga. Vestibüüli kohal oli tavaliselt sama lai saal, millest kummalegi poole hargnesid anfilaadsüsteemis toad. Soklikorrust kasutati teenija- ja majapidamisruumidena.

Eesti mõisaarhitektuuris tähistas 18.sajandi teine pool uut, varasemast nii ehituskunstiliste taotluste kui kujunevate traditsioonide poolest erinevat ajajärku. Koos majanduslike võimaluste avarumisega kasvas aadli luksusjanu ja kunstimetseenlus. Kõik puhkes justkui õitsele, üle maa püstitati üks esinduslik mõisahoone teise järel. Eelkõige puudutas see Põhja-Eestit, kus 18. sajandi teisel poolel on püstitatud rohkem kui kolmandik tänaseni säilinud mõisahoonetest. Lõuna-Eestis kontsentreerus areng ligi sada aastat hilisemasse perioodi.

⁸ Maiste, Juhan. Eestimaa mõisad. Tallinn "Kunst" 1996, lk 236

Ehituslikult on 18. sajandi hooned omavhel küllaltki sarnased. Tegemist on 17. sajandil Põhja-Saksa alal väljakujunenud hoonetüübiga, mis jõudis Eestisse pea sada aastat hiljem. Kohanedes siinsete nõuetega, omandades ajapikku varaklassitsistlikke jooni, määras see siinse mõisaehituse keskmise ilme rohkem kui viiekümne aasta pikkusel perioodil.

18.-19. sajandi vahetus tõi kaasa taas uue ehitusperioodi. Ärapöördumine barokist tekitas vajaduse millegi rangema, ratsionaalsema ja pidulikuma järele.⁹ Klassitsismilt üleminekut historitsismile on peetud eelkõige romantikute teeneks. Romantism tõi kaasa oleviku ja mineviku aktiivse vastandamise püüde, võimaluse väljendada ennast ja oma aega endisaegsete vormelite kaudu. Siiski eksisteerisid klassitsistlik ja historitsistlik traditsioon pikka aega paralleelselt. 1850. aastatel Lõuna-Eestis alanud talude päriks müümine suurendas mõisa tulusid, kuid andis ka eesti talupojale võimaluse jõukamaks saada.

19.sajandi olulisim suund kujunes neogootikast, mis vastandus ideoloogiliselt klassitsismile, tuues esile romantikutelt saadud väärtused nagu looduslähedus, vabadus ning ühiskonna ja indiviidi vaheline harmoonia.

Arhitektuuris hakkas see suund ennast kõigepealt ilmutama läbi mõisaansambli ja eriti just mõisapargi kujunduse. Mandri-Euroopas pikka aega valitsenud nn. Prantsuse aiastiili, mida iseloomustasid korrapärase sümmeetriaga paigutatud muruplatsid, ühetasaseks püüatud puuderead jms., hakkas vaikselt välja vahetama hoopis teistsugune nn. Inglise aiastiil. Regulaarse planeeringu ja range sümmeetria kõrvale ilmus erinevaid elemente ühendav ebaregulaarne planeering. Sellise pargi olemasolu võimaldas klassitsistlike hoonete kõrvale püstitada mõisasüdames ka teistes stiilides ehitisi. Varaseim neogootika näide, millest leidub mõisatest teateid, on Märjamaa lähedale jääv Orgita mõisa sepikoda. Sepikoda on püstitatud just eelkõige toredate sildade ja paviljonidega pargi ehteks, meenutades oma kõrge torni ja teravkaarsete aknaavadega pigem mõnd keskaegset kabelit kui tavalist majandushoonet.

⁹ Sealsamas, lk 150-236.

Siinkohal olgu märgitud, et esimene puhtalt neogooti ehitis Eestis oli just mõisahooone – Keila-Joa mõis. 1830-ndatel aastatel arhitekt A. Stackenschneideri projekti järgi ehitatud hoone puhul on kõikjal püütud rõhutada gooti stiili. Selle järgi on kujundatud akende massvärkraamid, siseruumide ukсед, seinatähveldised, valgustid ja mööbel. Kuid kasutatud dekoorielementide valdavalt neogooti stiilisuunale vaatamata säilis pealispinna all veel tugev annus klassikalist sümmeetriataju.¹⁰ Historitsistlik fassaadikujundus peidab siin varasemale perioodile omaseid mahulisi kompositsioone.

1870. a. käiku läinud Tallinn – Peterburi raudtee avas mõisamajandusele uusi perspektiive. Eriti võitsid sellest Põhja-Eesti mõisad, kes said nüüd oma kaupa pealinna turule viia. Sajandi lõpuks tuli sinna suur osa piima- ja lihatooteid Baltimailt.¹¹ See mõjutas ka mõisate hoonelist koosseisu ja arhitektuurset väljanägemist. Laienev tootmistegevus nõudis uusi majandushooneid, kasvav majanduslik heaolu ei saanud aga jääda kajastumata mõisa peahoonete väljanägemises. Ja nii laiendatakse olemasolevaid mõisahooneid ja ehitatakse arvukalt uusi.

Arhitektuuripärandit interpreteerivate retrospektiivsete suundade kõrval oli oma osa ka suundadel, mis leidsid teemaarendust rahvapärasest, vernakulaarsest ehituspärandist. Juhtiv roll traditsiooniliste ehitusmaterjalide, -viiside ning vormide ausse tõstmises kuulus brittidele, just *Arts and Crafts Movement*'i uuenduslikele jõududele. Saksamaal tõusis see liikumine esile *Heimatkunst*'i nime all. Rahvapärasest ehituspärandist lähtuv suund osutus perspektiivikaks just väiksemate ehitusmahtude korral, kus tema eelised realiseerusid loomulikumas mastaabis. Säilinud mõisaarhitektuuris on selliseid umbes kümmekond näidet. Enamik neist kujundatud kõrgete viilkatuste, vahvärgiga kujundatud viiludega, katmata jäetud laiade ukse- ja aknapiitadega ning tihedalt ruudustatud akendega. Parim näide siin Otto Wildau projekteeritud Illuste aga ka Roela-Uuemõisa, Suure-Konguta, Tähtvere, Ropka jne.¹²

1890. aastad tõid kaasa venestamislaine Balti kubermangudes. Peterburist alguse saanud revolutsioonilaine viis Tallinna töölised 1905. aasta sügisel maale mõisaid rüüstama. Põhja-Eestis põletati maha üle 100 ja Lõuna-Eestis ligi 50 härrastemaja, mille

¹⁰ Maiste, Juhan. Eestimaa mõisad. Tallinn: "Kunst" 1996, lk 315

¹¹ Sakk, Ivar. Eesti mõisad. Tallinn: EVG Print, 2002, lk 8

¹² Sealsamas, lk 213-216

taastamiseks loodi mõisnike poolt vastastikuse abistamise kassa, kust selleks laenu võis saada.¹³ Osa mõisatest ehitati üles uhkema kui varem, osa jäigi varemeisse.

20. sajandi alguse tugev konflikt uue ja vana vahel komplitseerib kogu perioodi käsitlemist. Niisugust laadide ja suundade rohkust, nende omavahelist põimumist ja kiiret vaheldumist kui nüüd, ei esinenud ühelgi varasemal ajajärgul. Nälg uue järele oli haaranud kõiki. Ja seepärast pole imestada, et juugend, see historitsismi antipood, levis kulutulena. Nii näib sajandivahetuse kujutavat kunsti ja arhitektuurigi iseloomustavat eeskät uue, originaalse taotlus ning romantilisus. Stiili varajane faas, mis eelistab dünaamilist, voolavat vormi ning lineaarset, osalt abstraktset ornament, leidis siinses arhitektuuris üpris piiratud vastukaja – ja sedagi peamiselt interjöörikujuanduses. Nõnda on juugend selle varajasel kujul Eesti mõisaarhitektuuris esindatud ainult ühe näitega, Virumaal Kadrina lähedal asuva Neerutiga.¹⁴

1914. alanud I maailmasõjas osutusid baltisakslased olevat Saksamaa vastase, Venemaa poolel. Tsaarivõim kitsendas nende õigusi. Samas tugevnes iseseisva Eesti idee. 24. veebruaril 1918 kuulutati välja Eesti Vabariik ja sama aasta sügisel algas Vabadussõda. Kokkukutsutud Eesti Asutav Kogu võttis 1919 vastu maaseaduse, millega mõisamaad ja ehitised konfiskeeriti ning mõisnikele jäeti vaid väike maavaldus. Osa baltisakslastest lahkus, osa pidas jäänukmõisa aastani 1939, mil Hitler kaasmaalased sõja jalust Saksamaale kutsus. Mõisamajad, kuhu mahutati koolid, haiglad või vanadekodud säilisid. Ülejäänud rüüstati või lagunesid.¹⁵

¹³ Sakk, Ivar. Eesti mõisad. Tallinn: EVG Print, 2002. lk 9

¹⁴ Hein, Ants. Eesti mõisaarhitektuur Historitsismist juugendini. Tallinn: Hattorpe, 2003. lk 202-207

¹⁵ Sakk, Ivar. Eesti mõisad. Tallinn: EVG Print, 2002. lk 9

2. PUITMÕISAD EESTI MÕISAARHITEKTUURIS JA SELLE UURIMISES

2.1 Puitarhitektuurist eesti arhitektuuri ajaloos

Eesti peamine ja põline ehitusmaterjal on olnud läbi aastatuhandete puit. Puitarhitektuuri on talletatud sajanditepikkune ehitustraditsioon. Puitehitus on inimloomusega märksa paremas kooskõlas kui kivist ja betoonist hooned, puitehitis elab ja hingab justnagu inimenegi. Seetõttu on ka puitehitise saatus, samuti kui inimesel, tekkida ja kaduda. Seda väärtuslikumad on need hooned, mis tänu hoolikalt valitud materjalile, õigele langetamisajale, paremale töötlusele ja korralikule hooldusele aegade hämarusest meieni säilinud on.

Vähene tähelepanu puitarhitektuuri vastu on tingitud ka asjaolust, et traditsiooniline arhitektuuriajalugu kulgeb enamasti mööda kiviehitisi. Sellel on palju põhjuseid:

- mitte igal pool ei ole puit ehitusmaterjalina kasutusel
- puit hävib kivist kiiremini ja nii on vanemast puitarhitektuurist sageli ähmasevõitu ettekujutus
- puitu on kasutatud enamasti utilitaarsema rolliga ehitistes: elamud (nii maal kui linnaagulites), lihtsamad majandushooned jne, mis on olnud pigem etnograafide uurimisala
- suuremad ühiskondlikud ehitised (kirikud, seltsimajad, tribüünid, rannahooned ja kuursaalid, laululavad jne) on kas algusest peale kavandatud ajutisena ja hiljem lammutatud või tulekahjudes hävinenud.
- Enamasti ei ole puit rakendatud ka stiiliajaloo teenistusse oma materjali spetsiifikast lähtudes – kui ehk välja arvata pitsiline šveitsi stiil, siis üldjuhul kasutatakse puitarhitektuuris samu kujundusvõtteid kui kivi-arhitektuuris, vahel isegi viimast otseselt imiteerides.

Puitmõisad on tegelikult Eestis olnud läbi aegade väga levinud, kuid tulenevalt materjalispetsiifikast on neid proportsionaalselt väga vähe säilinud. Enamus hävinud puitmõisatest on saanud sõdades ja õnnetustes tuleroaks, kuid märkimisväärne osa on ka lihtsalt vaikselt hääbunud. Tõsiasi on ka see, et puitarhitektuuri (sh puitmõisaid) on klassikalise stiiliajaloo kontekstis alati vähemväärtuslikuks ja sellega koos ka vähem

uurimist ja säilitamist väärivateks peetud. Praktiliselt 20. sajandi lõpuni ei ole teema erilist tähelepanu pälvinud. 20. sajandi lõpukümnenditel, kui populaarsust kogus ökoloogiline mõtteviis ja aktualiseerus puidust eeslinnade kaitse, hakati taas huvi tundma puidu kui ehitusmaterjali vastu. See omakorda on ärgitanud huvi ka ajaloolise puitarhitektuuri kui meie kohaliku arhitektuuripärandi ühe olulise kandja vastu.

2.2 Puitmõisatest eesti mõisaarhitektuuri käsitlestes

Eelneva muustriga sarnane on ka puitmõisate koht eesti mõisaarhitektuuri uurimises-käsitlemises. Meie esimeses mõisaarhitektuuri käsitlevas üldteoses H. Pirangu kolmeköitelises raamatus *Das Baltische Herrenhaus*¹⁶ leiab Eesti aladel sadade kivimõisate kõrval märkimist vaid 6 puitmõisa (Vasula, Koonu, Kokora, Jootme, Pagari, Vaiste ja Vändra kirikumõis). Tänapäevaks on veel võimalus rääkida neist vaid neljast (Jootme, Pagari, Kokora ja Vändra).

See proportsioon kajastab ilmekalt puitmõisate kohta meie arhitektuuriloos laiemalt. Nii näiteks ei ole meie esimeses ja seni ainsas Eesti arhitektuuri tervikkäsitluses¹⁷ ühtegi puitmõisa (küllaga kümneid kivimõisahooneid, mis arhitektuurilugu stiililiste tippude järgi käsitledes ka igati loogiline on). Parem ei ole lugu ka kaheosalise Eesti kunsti ajaloo¹⁸, kus samuti vaid silmapaistvamate kivimõisate kirjeldamisega piirduakse. Teatud murrang toimub alles pärast H. Üpruse algatud kogu Eesti territooriumi hõlmanud mõisate inventeerimist, kus võeti eesmärk saada ülevaade kõigist teadaolevatest mõisatest ja selle raames leidsid esmakordselt laiemat käsitlust ka puitmõisad. Juhan Maiste mõisaraamatus¹⁹ on teiste seas kirjeldatud või vähemalt mainitud puitmõisaid juba 30 ringis. Ants Heina raamatus *Eesti mõisaarhitektuur. Historitsismist juugendini*²⁰, kus on vaatluse all vaid kitsas periood, on puitmõisaid mainitud samas suurusjärgus ja kohati on vaadeldud ka puitmõisaid eraldi.

¹⁶ Pirang, Heinz. *Das Baltische Herrenhaus*. Riga, Jonck & Poliewsky, 1926 1928

¹⁷ Eesti arhitektuuri ajalugu. Tallinn : Eesti Raamat, 1965

¹⁸ Eesti kunsti ajalugu. 1. kd, Eesti kunst kõige varasemast ajast kuni 19. saj. keskpaigani : kahes köites / Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut ; toimetuskolleegium: I. Solomõkova. [jt.] Tallinn : Kunst, 1975

¹⁹ Maiste, Juhan. *Eestimaa mõisad*. Tallinn: "Kunst" 1996.

²⁰ Hein, Ants. *Eesti mõisaarhitektuur Historitsismist juugendini*. Tallinn: Kirjastus Hattorpe, 2003

21. sajandiks jõudsalt kasvanud huvi mõisate vastu on toonud trükki ka sellised raamatud, kus püütakse anda ülevaadet võimalikult paljude mõisate ajaloolisest andmestikust (Alo Särje raamatud) ja anda aimu mõisaarhitektuuri kunagisest hiilgusest ajalooliste fotodega illustreeritud maakondlike mõisakäsitluste abil²¹. Viimaste puhul, kus eesmärgiks pigem ajaloolise informatsiooni talletamine ja võimalikult suur esindatus on puitmõisaid juba proportsionaalselt märksa enam ja siit oleks ehk võimalik ka ligikaudset ettekujutust saada nende varasemast osakaalust mõisa peahoonete seas tervikuna. Et aga üks kolmandik maakondadest on veel katmata, siis hetkel selliste järelduste tegemiseks materjali napib.

Võib ka esile tuua tendentsi, et 21.sajandil on mõisaarhitektuur akadeemilise arhitektuuriajaloo uurimisfookusest kõrvale nihkunud, arvestatavaid mõisaarhitektuuri uurijaid ei ole Juhan Maiste ja Ants Heina kõrvale tekkinud.

2.3 Puitmõisad eesti mõisaarhitektuuris

Puitmõisatel on oma kindel ja oluline koht ning roll kivimõisate kõrval. Puitmõisad on küll enamasti arhitektuurselt tagasihoidlikumad, kuid esindavad puitarhitektuuri ajateljel ilmekalt mitmeid varasemaid stiiliperioode. Ka on puitmõisatel oma vägagi ilmekas roll puitarhitektuuri kui materjalipõhise arhitektuurivaldkonna üldisel arenguteljel.

Kui otsida head näidet barokiperioodi kohta puitarhitektuuris siis väheste linnaelamute kõrval on just mõisaarhitektuur selle ilmekaimaks kandjaks. Linnaehituses ei ole selle perioodi puitarhitektuuris just palju säilinud ja taluarhitektuuri traditsioonid ja spetsiifika, tulenevalt kasvõi rahalistest võimalustest, on hoopis teised. Nii tulebki pöörata pilk mõisaarhitektuuri poole, kust leiame suurepärase näidetena Eesti vanimaks säilinud puitmõisaks peetud Keskvere (~1750) ja tagasihoidlikuma vanabalti planeeringuga mõisahoonete musternäidise Vägita mõisa (18.saj) peahooned. 17.sajandi mõisaarhitektuur oli mõjutatud Kesk- ja Põhja-Euroopa taluarhitektuurist. Rohkem kui esinduslikkusele pöörati tähelepanu utilitaarsetele nõuetele. Tähtis oli majandushoonete olemasolu, mõisniku elutingimused olid esialgu teisejärgulised ja allutatud peamisele eesmärgile – tootmisele. Nii ehitati sel perioodil enamus mõisahooned puidust – nii

²¹ Alo Särj ja Valdo Praust on koostanud enamus Eesti maakondlikke mõisaraamatuid. Täpsemalt vaata kasutatud kirjanduse loetelust.

peahoone kui majandushooned. See oli ajajärk, kus kivi- ja puitehituse erinevused väljanägemises on minimaalsed.

Klassitsismi periood, mil mõisakompleks oli oluliseks näitajaks aadli majanduslikest võimalustest, tõi Eesti mõisaarhitektuuris kaasa väga palju suurejoonelisi lahendusi, kuid puitmõisate arhitektuur jäi tagasihoidlikumaks. Klassitsismi esteetika nõudis siledat fassaadipinda, mida liigendati poolsammaste, pilastrite, kvadreeringu ja ehistahvlitega. Dekoorielementidest võeti kasutusele akende ja uste kohale paigutatud eenduvad kolmnurksed karniisid, piirdelaudadel kasutati sageli lukukivimotiivi, nurgarustikat, hammaslõiget kolmnurkviilul ja räästaalusel karniisil, otsaviilul veneetsia akent jne. Klassitsism oli eelkõige kivehitusstiil ja puidus, püüdmatagi leida mingeid puidule eriomaseid lahendusi, kasutati samu võtteid, matkides truult kiviarchitektuuri. Loomulikult kasutati ka puitmõisate puhul kõiki klassitsismile omaseid elemente (kõige sagedamini võib näha puidust hammaskarniise ja puitornamentidega kaunistatud kolmnurkviile, nagu näiteks Pagari ja Einmanni mõisahoonetel), kuid puidu kasutamine iseenesest tulenes eelkõige majanduslike võimaluste piiratusest. Seega jäid tol perioodil püstitatud puidust mõisahooned just vaesemate mõisaomanike pärusmaaks. 19.sajandi 30.-40-ndatel aastatel elas klassitsism Eestis üle teatava languse. Tüdimuseni kasutatud klassikalised arhitektuuri elemendid, hoone pigem pidulik kui mugav ja intiimne lahendus tõi kaasa soovi millegi nüanseerituma ja individuaalsema järele.²²

1840-50teks aastateks oli rangete klassitsistlike vormide aeg siiski läbi ning läbisegi hakati kasutama kõikide ajalooliste arhitektuuristiilide (romaani, gootika, renessanss, barokk, klassitsism) detaile või siis püüti jäljendada mingit konkreetset ajaloolist stiili. Klassitsismi sümmeetria asendus asümmeetriaga, seda nii plaanilahenduses kui fassaadikujunduses. Historitsismi ajastul ehitati väga palju uusi mõisahooneid ning veel rohkem ehitati vanemaid hooneid ümber. Valdav enamik Eesti mõisaid on saanud endale midagi külge historitsismiajastust. Historitsismiperioodi iseloomulikemaks tunnusteks on eri stiilide segamine ühe hoone piires, asümmeetria, detailide küllus, eri kõrgustega katusemaastik ja tornikesed. Tuleb tõdeda, et esimesi katseid vabaneda klassitsistlike kaanonite järgimisest võib kohata juba 18.sajandil. Teatavasti oli gootikale antav eitav hinnang üks klassitsistliku esteetika põhiteese. Neogootika oli üks

²² Maiste, Juhan. Eestimaa mõisad. Tallinn "Kunst" 1996, lk 314.

näiteid vastandumisest klassitsismi esteetikale juba siis kui romantism, millega oleme harjutud seostama klassitsismi murdumist, ei olnud veel iseseisva kunstivooluna välja kujunenud. Enam kui teised, mõnikord paljuski vaid dekoratiivse iseloomuga historitsismi stiilid, oli neogootika kõige otsesemalt seotud uute ruumiseaduste tekke ja kujunemisega tollases ehituskunstimis.²³ Puitarhitektuuris on stiilile iseloomulik sageli välja toodud ainult mõne ilmeka detailiga – gootipärase torniga, teravkaarsete akende või ehisdetailidega. Näiteks efektse gootiliku räästakaunistusega Kõltsu mõis. Ilmekaim näide neogooti stiilist Eesti puitmõisate arhitektuuris on aga oma selgelt gootipärase teravkaarakendega Kukulinna mõis Tartumaal. Sageli piirdub aga gootipärasus teravkaarsete aknaaotustega, enamasti just verandade akendel.

Neogootika kõrval oli populaarne ka neorenessanss, mida võib vaadelda ka klassikalise traditsiooni püsimisena 19.saj teise poole arhitektuuris.²⁴ Siiski on klassitsismi taandumine 1830.-1840. aastatel silmnähtav. Tekkis kõrvalekaldumine range sümmeetria nõudest ja fassaadide tsentreeritusest. Klassitsistlik order lihtsustus ja sissetungisid võõrapäraseid dekoorielemente. Klassitsistlik antiigi pärandist lähtuv kaanon lõdvenes. Varem fassaadikujunduses selgelt eristatud korrused võisid nüüd ühtselt kujundatud olla. Sambaid ja pilastreid kasutati järjest vähem, nüüd toonitati pigem erinevate karniisidega hoone horisontaalsust. Kuid konflikt neorenessansi ja klassitsismi vahel polnud hoopiski nii tugev kui see oli olnud klassitsismi ja neogootika vahel. Üleminek seisnes pigem mõnede ideeliste raskuspunktide nihutamises, kuid visuaalselt tähendas see siiski küllaltki palju. 1860. aastaiks oli pea täielikult välja tõrjutud klassitsistliku traditsiooni üks tunnusmärke – sammasportikus. Selle asemele tuli ümarkaar. Ümarkaar sai omamoodi neorenessansi tunnuseks nii sise- kui väliskujunduses. Klassitsismi ornamentika asendus renessansist või romaanikast laenatud motiividega. Katusekalle vähenes oluliselt ja muutus ka fassaadi kompositsiooniskeem: püüti visuaalselt tõsta ülemiste akende ja räästa vahelist osa, lisades sellele parapette või ehitades ülakorruse peale väikeste (tihti pilujate) akendega atikakorruse. Ebasümmeetrilised plaanilahendused olid sagedasemad kui korrapäraseid. Tekkisid igasuguste tiib ja vaheehitistega põhiplaanid.²⁵

²³ Hein, Ants Eesti mõisaarhitektuur Historitsismist juugendini. Tallinn 2003 lk. 27-35.

²⁴ Hallas, Karin, Puitarhitektuur stiiliajaloo kandjana, Eesti puitarhitektuur, Tallinn, 1999, lk 27.

²⁵ Hein, Ants Eesti mõisaarhitektuur Historitsismist juugendini. Tallinn 2003 lk. 36 ja 108.

Stiilide paljususe üheks lähtepunktiks oli ka juba 18. sajandil Euroopa suveresidentside ning aiaarhitektuuris levima hakanud „maaliline stiil“, mis sai inspiratsiooni Itaalia villade või Šveitsi mägimajade arhitektuurist, India bangalost ning Hiina pagoodist – kindla piirkonna või rahvusega seotud paikadest, äratades huvi oma looduskeskonda sulanduva maalilisusega. Romantism ja valgustusajastu teadmisjanu soodustas võõrapäraste traditsioonide omaksvõttu.²⁶

Kui klassitsismi ideaalis olid raiutud antiigi eeskujud kivisse, siis puitarhitektuur otsis väljundit samuti kivi-stiili elemente imiteerides (hammaslõige, sambad, nurgarustika). Kuid tõeline tähetund saabus puitarhitektuurile koos šveitsi stiili esiletõusuga, lokaalsest ilmingust sai kogu Lääne-Euroopat haaranud tõeline moestiiil. Vene külades läbi sajandite eksisteerinud rahvuslik puitpitsdekoor vastas samuti šveitsi stiili nõuetele ning leidis rakendust.²⁷ Ilmus ka eraldi näidisalbum puitelamute jaoks, seda aga alles 1851. aastal, kui tüüpalbumitest juba üldiselt loobuma hakati. Šveitsi stiili võib vaadelda ka teatud rahvusromantilise ilminguna, mis igas riigis kohalikest traditsioonidest tulenevalt oma variatsioone moodustas. Rahvusromantilise arhitektuuriga tegeleti intensiivselt näiteks Venemaal, Norras, Rootsis, Soomes, Poolas, Böömimaal. Nende otsingute tulemusena kujunesid välja nn vene stiil, vana-norra stiil, *zakopane* Poolas, karjala-soome rahvusromantiline ning saksalik vahvärk stiil. Eestis on historitsismiajastu arhitektuuris märgatav kahesuunaline rahvuslikkuse otsing – baltisakslaste ja venelaste oma.²⁸ Baltisakslaste jaoks tähendas teatud rahvuslikkuse rõhutamine ka vastuseisu üha tugevnevale venestamise survele tsaarimpeeriumi poolt. Et šveitsi stiili kõrgaeg langes kokku mõisamajanduse hiilgeaegadega on see stiil jätnud küllalt märgatava jälje meie mõisaarhitektuuri. Tõsi, säilinud sellest on siiski ebaproportsionaalselt vähe.

1900. aasta paiku hakkas vastukaaluks historitsismile levima arhitektuurisuund, kus ajaloolised rangemad stiilid asendusid vabama voolujoonelisema käsitlusega, kus eeskuju võeti tihti väänlevatest ja lopsakatest taimemotiividest. Oma eesti- ja saksakeelse nime sai ta 19. sajandi lõpul ilmunud ajakirjast ”Jugend”, ingliskeelses maailmas nimetatakse sama modernstiiliks ja prantsuskeelses *Art Nouveau*’ks. Mingil

²⁶ Kodres, Krista Ilus maja kaunis ruum:Kujundusstiile Vana-Egiptusest tänapäevani. Tallinn, 2001, lk. 146

²⁷ Tohvri, Epi. Eesti puitasumite kujunemisest ja elamutüüpidest. Eesti puitarhitektuur. Tallinn: 1999, lk. 94

²⁸ Lauer, Liisi. Dekoori loomise eeskujud ja tüpoloogia Eesti historitsistlikus puitarhitektuuris. Magistritöö, Eesti Kunstiakadeemia kunstiteaduse instituut. Tallinn: 2009, lk 44.

määral oli see 17.-18. sajandi baroki taassünd, kuid seda uuel tasemel – vanu vorme ei kopeeritud. Arhitektuuris kajastub sarnasus barokiga vaid liigendatud pindade kasutamisel, väikeste ruutudega akendes ning ovaali- ja ringimotiivi pruukimises. Tugevalt kaarjad vormid pole aga puidus teostamiseks just kõige sobivamad ja nii leidub neid puitmajade juures ka suhteliselt harva.²⁹ Juugend hülgas ka pea täielikult barokile omase sümmeetria. Juugend tekkis ja jäi Eesti mõisaarhitektuuris 20. sajandi algul historitsismi kõrvale. Vahel kasutati neid vorme ka koos, nii et tihti on konkreetsete hoonete korral väga raske otsustada, kas tegu on historitsismi või juugendiga. Ja ega ranget piiri ei saagi sinna vahele tõmmata.

Käsikäes lopsaka juugendstiiliga levis siinmail (sh mõisaarhitektuuris) 20. sajandi algul veidi ka tema rahulikum vorm heimatstiil. Heimatstiil võttis juugendilt üle väikeste ruutudega aknad ning erinevate sein- ja katusepindadega mängimise, kuid seda ilma juugendile omase lopsaka ja väänleva dekooriga.

Kokkuvõttes võib öelda, et puitmõisate roll Eesti mõisaarhitektuuris on olnud oluliselt väiksem kui kivimõisatel, olgugi et arvuliselt oli neid omal ajal küllalt märkimisväärselt. Kuigi on perioode, mil üldised stiilisuunad soosivad ka puitarhitektuuri, on selge, et mantrana jääb kõlama nende suhteline tagasihoidlikkus kivimõisate kõrval ja sellest tulenevalt vähene käsitletus klassikalistele tippudele keskendunud arhitektuuriloos.

²⁹ Hallas, Karin, Puitarhitektuur stiiliajaloo kandjana. Eesti puitarhitektuur. Tallinn: 1999, lk 34.

3. PUITMÕISAD STILIAJALOO KANDJANA

Puitmõisate stilistilise arengulooga on tegeletud vaid fragmentaarselt, peamiselt seoses restaureerimistegevusega üksikobjektidel ja mingil määral ka puitarhitektuuri stiilitelje koostamisel³⁰. Seepärast püüab käesolev peatükk anda Eesti puitmõisate arhitektuurist panoraamset ülevaadet. Puitmõisate arhitektuur on enamasti jälginud kiviarhitektuuri loogikat ja stilistikat. Siiski on mõnel perioodil puitarhitektuur ka mõnevõrra iseseisvunud. Alates barokist on võimalik eristada teatud stiili-ilminguid, mis väheseid säilinud puitmõisaid teatud stiilikategooriate võtmes võimaldab käsitleda.

3.1. Keskaeg

Kiviehitustraditsiooni kõrval oli tollastes mõisates kindel koht ka puitarhitektuuril, kuid keskaegsete puitmõisate ehitusstiilidest ei ole palju teada, kuna neid hooneid ei ole meie päevini säilinud; samuti ei ole säilinud plaane ega muid ürikuid. Arvatavasti oli

tegemist tagasihoidlike puithoonetega, kus pearõhk oli pandud majandustegevusele – tallid, laudad, aidad, rehed jms. Mõisa pea- ehk eluhoone oli tõenäoliselt tagasihoidlik ühekorruseline puitehitis. Võib ainult oletada, et hilisematel sajanditel levinud nn vanabalti

Kunda mõis A. Oleariuse järgi 1647.³¹

tüüpi mõisahoone pärineb juba keskajast. Puitmõisate stilistilist arengulugu on siiski tulenevalt andmestiku kättesaadavusest loogiline alustada barokiga.

³⁰ Hallas, Karin Puitarhitektuur stiiliajaloo kandjana. Eesti puitarhitektuur. Tallinn: Eesti Arhitektuurimuuseum, 1999.

³¹ Juhan Maiste. Eestimaa mõisad. Tallinn "Kunst" 1996, lk 53.

3.2. Barokk

17.sajandi mõisaarhitektuur oli mõjutatud Kesk- ja Põhja-Euroopa taluarhitektuurist. Rohkem kui esinduslikkusele pöörati tähelepanu utilitaarsetele nõuetele. Tähtis oli majandushoonete olemasolu, mõisniku elutingimused olid esialgu teisejärgulised ja allutatud peamisele eesmärgile – tootmisele. Nii ehitati sel perioodil enamus mõisahooneid puidust – nii peahoone kui majandushooned. See on ka põhjus, miks Rootsi-aegne mõisaarhitektuur nii vähe säilinud on. Kindlalt 17. sajandisse dateeritavate mõisaehitiste arv on isegi väiksem, kui seda teame varasemast perioodist. Võimalik, et tollal ei peetudki silmas niivõrd hoone püsivust kui momendi vajadusi.³²

17. sajandil olid mõisaelamutena üldlevinud nn. frangi³³ elamud ehk vanabalti tüüpi mõisahooned. See on Kesk-Euroopa talurahva-arhitektuuris välja kujunenud hoone-tüüp, mis segunes enamasti kohalike ehitustraditsioonidega. Madal ühekorruseline ristkülikulise põhiplaaniga hoone oli kaetud kõrge täiskelpkatusega (vahel ka poolkelp-, harvem viilkatus). Hoone keskel asus kogukas mantelkorsten. Mantelkorstenköögist mõlemale poole jäid eluruumid, vahel lisandusid neile hoone otstes kütteta suvised kambrid. Hoone esifassaadil olid tavaliselt rühmiti paigutatud kuuese ruudujaotusega aknad ning seinapinnal liseenina mõjuvad vertikaalsed tenderpostid või seinatapid.³⁴ Sama lihtne kui hoone välisilme, oli ka tubade sisekujundus. Harva lisasid ruumidele pidulikkust värvilised kahhelahjud.

Keskvere ja Vägita mõisate peahooned on heaks näiteks tagasihoidlikuma vanabalti planeeringuga arhailisest mõisahoonest.

³² Maiste, Juhan. Eestimaa mõisad. Tallinn "Kunst" 1996, lk 44.

³³ Sealsamas lk 44.

³⁴ Epi tohvri, Eesti puitasumite kujunemisest ja elamutüüpidest, Eesti puitarhitektuur, Tallinn, 1999. lk 87

Selle tagasihoidlikuma vanabalti planeeringuga arhailise mõisahoone musternäidisteks on Välgita mõis Viljandimaal Saarepeedi vallas ja Eesti vanimaks säilinud puitmõisaks peetav Keskvere mõis Läänemaal Martna vallas.

Kompaktse põhikehandiga vanabalti tüüpi härrastemajade kõrval leidus ka suuremaid välajavenitatud riskülikulise kehandiga hooneid, mis võimaldas pikemasse hoonesse mahutada rohkem tube ja mille kütmiseks enamasti juba kahte, erandina isegi kolme (1762 valminud Riidaja mõis) mantelkorstnat vaja oli.

Erandlikult kolme mantelkorstnaga Riidaja mõisa peahoone.

3.3. Üleminek hilisbarokist varaklassitsismi

Hooneid, kus domineerivad baroklikud jooned, mis on segunenud mõningate klassitsismi elementidega, liigitatakse hilisbaroki alla. Kui klassitsistlikud vormijooned on saanud hoones juba juhtiva koha, säilitades samas osa barokseid elemente, tavatsetakse hoonet nimetada varaklassitsistlikuks. Piir hilisbaroki ja varaklassitsismi vahel on väga suhteline, paljusid mõisaid on lahterdatud nii- ja naamoodi.

Nimetatud kahe stiili elemente sisaldavaid mõisahooneid püstitati Eestis peamiselt 1770-1800 aastatel, vähesel määral jäid mõned baroksed detailid püsima ka hiljem. Arvuliselt on neid oluliselt rohkem kui stiilipuhtaid barokkhooneid, sest peale laastavat Põhjasõda 18. sajandi algul on teateid ehitustegevuse mõningasest elavnemisest alles 1740.-1750. aastatest. Ehitustegevust pidurdas ka Põhjasõja järgsetel aastatel kehtinud kivehituste püstitamise keeld, mille kohaselt kõik ehituseks sobivad kivid tuli suunata Peterburi linna rajamiseks³⁵. Kõrgaja saavutas aga ehitustegevus just veidi enne 1800. aastat, mil soodne majanduskonjunktuur, eeskätt Vene turgude avanemine, tõi kaasa mõisnike kiire rikastumise. Just see periood on mõisaarhitektuuris eriti viljakas, seda nii

³⁵ Kodres. K, Linnaelamu – Eesti kunsti ajalugu. Tallinn 2005, lk 116

hoonete arvult kui ka oma kunstilistelt tulemustelt. Neist paarisajast härrastemajast, mis praegu arhitektuurimälestisena kaitse all seisavad, on ligi pooled ehitatud just 18. sajandi lõpukümnenditel.³⁶

Ilmekamaid näiteid toleaeagsete puitmõisate arhitektuurist on Uue-Varbla mõisahoone: suur ühekordne kahe mantelkorstnaga, püstlaudvoodriga puithoone on kaetud poolkelpkatusega, kahekordset keskosa kroonib kolmnurkfrontoon, seinad on liigendatud liseenidega, viilu- ja räästakarniisid on profileeritud.

Uue-Varbla mõis Pärnumaal

Katusel paiknevad väikesed uukaknad. Erilist tähelepanu väärib esifassaadil säilinud suurepärase nikerdustega ning sepistatud lukuplaatidega tiibuks. Sama ukse sisemisel küljel on säilinud sepistatud latthinged, karplukk ja riivid. Aknad on klassitsismile iseloomulikult kuueruudulised ja võrdlemisi suured. Osadel akendel on säilinud laiad piirdelauad, mis on ülanurgast laiendatud ja barokse kujundusega sepistatud nurgikud.³⁷ Esifassaadil paikneb 2003. aastal taastatud sammastele toetuv rõdu. Esifassaadil on äärmiste akende asemel kitsad külguksed. Ajastule omaselt sümmeetriliselt on lahendatud ka hoone siseplaneering. Hoone keskel paikneb esinduslik, algselt ühekorruseline hiljem läbi teise korruse avatud peegelvõlvlaega saal, mitmed ruumid paiknevad anfilaadselt.³⁸ Säilinud on päris palju algseid klassitsistliku kujundusega tahveluksi, millest osad omavad veel vaasikujulisi lukusilte ning stiilseid käepidemeid.

3.4. Klassitsism

Stiililiste väljendusvahendite uuenemine tähendas eelkõige muutusi kujunduselementides, mahuliselt ja plaaniliselt püsis jätkuvalt elujõulisena vanabalti hoonetüüp. Nii ei olegi esmapilgul alati võimalik eristada mõisaid, mis uute

³⁶ Hein, Ants Eesti mõisaarhitektuur Historitsismist juugendini. Tallinn 2003 lk. 15.

³⁷ MKA, s. P-3320

³⁸ MKA, s. A-1278

stiilimuutuste tuules kaasaegsema kuue on saanud, nendest, mis tervikuna tollest ajastust pärinevad.

19. sajandil kaeti paljude barokkmajade palkseinad laudvoodriga – klassitsismi esteetika nõudis siledat fassaadipinda, mida liigendati poolsammaste, pilastrite, kvadreeringu ja ehistahvlitega. Kõiki neid, tegelikult kiviarhitektuuri elemente, matkiti ka puidus. Iseloomulikuks sai keskosa rõhutamine kas sammastportikuse (Einmanni Lääne-Virumaal) või kolmnurkfrontooniga kaetud katusekorruse väljaehitusega (Pagari Ida-Virumaal, Kuusiku Raplamaal). Seda motiivi kasutati sageli ka baroksete hoonete kaasajastamiseks.

Einmanni mõis oma sammastportikuse ja Pagari mõis oma katusekorruse väljaehitusega esindavad klassitsismi traditsioonilisemaid kujundusvõtteid. Hammaskarniis Einmanni ja pilastrid Pagari mõisa fassaadidel demonstreerivad ilmekalt kiviarhitektuuri matkimist puidus.

Dekoorielementidest võeti kasutusele akende ja uste kohale paigutatud eenduvad kolmnurksed karniisid, piirdelaudadel kasutati sageli lukukivimotiivi, nurgarustikat, hammaslõiget kolmnurkviilul ja räästaalusel karniisil, otsaviilul veneetsia akent jne. Seni massiliselt kasutatud rookatus asendas laud-, hiljem sindel- või plekk-katus.³⁹ Linnaelamu- ja mõisaarhitektuur on teineteist alati mingil määral mõjutanud. Nii suunas mõisate (sh. puitmõisate) väljanägemist vähesel määral ka 1809-1812 välja antud tüüpfassaadide nädisalbumid, mille kasutamine linnaelamute välisilme kujundamisel tehti kohustuslikuks kogu Vene impeeriumis. Kui tüüpfassaadid nägid ette klassitsismile iseloomuliku suhteliselt madalakaldelise kelp- või viilkatuse, siis tegelikkuses jätkus barokist tuttava suhteliselt kõrge katusemahu kasutamine. Domineerivaks jäi nn vanabalti hoonetüüp, vaid üksikutel juhtudel kasutati ka

³⁹ Hallas, Karin, Puitarhitektuur stiiliajaloo kandjana, Eesti puitarhitektuur, Tallinn, 1999, lk 18.

klassitsismikaanonile iseloomulikke madalat kelpkatust. Näiteks esindab kanoonilist klassitsismi madalakaldelise kelpkatusega Sikassaare mõis Saaremaal.

Sikassaare mõis esindab oma madalakaldelise kelpkatusega hästi kanoonilist klassitsismi.

Vana-balti tüüpi Esna mõisahoonele on hiljem lisatud historitsislik veranda.

Ka üksikud kahekorruselised hooned, mis sageli olid segaehitused, kus esimene korrus kivist ja teine puidust, olid enamasti madalakaldeliste katustega. Silmatorkava stiilielemendina lisandus neile sageli sammasportikus.

Penijõe mõis Läänemaal

3.5. Historitsism

Eestis hakkas stilistiline mitmekesisus ja historitsistlik lähenemine arhitektuuris levima küllaltki hilja, kuna Venemaa linnades kehtis 1809.-1858. aastatel klassitsistlikust käsitlusest lähtuvate tüüpfassaadide kasutamise kohustus. Kuna maa- ja linnaarhitektuur on teineteisest alati mingil määral mõjutatud, siis avaldusid need mõjutused ka mõisaehituses. Ka siis, kui historitsism 19. sajandi keskel Eesti arhitektuuri jõuab, jäävad paljud klassitsistlikud võtted püsima, mida kombineeritakse historitsistlikega.

Arhitektuurilises mõtlemises toimus 19. sajandi jooksul oluline nihe, ühe kindla eeskuju ja normatiivi asemel tuli võimaluste paljusus. Tekkis kirk eksootilise vastu ja ilmnes huvi ajaloo, eriti keskaja vastu. Nii asendus klassitsistlik stiil aegamisi neorenessansiga, mis ei püüdnudki mingeid puidule eriomaseid lahendusi leida, vaid matkis üsna truult kiviarkitektuuri. Oluline periood puitarkitektuuris on 19. sajandi lõpp, kui historitsism ja juugendstiil võimaldavad ka puidu materjalispetsiifikal hästi esile tulla.

3.5.1. Neogootika

Klassitsismi kõrvale kerkis esmalt taasavastatud gootika. Neogooti stiil vastandub ka ideoloogiliselt kõige tugevamini klassitsismile, tuues esile romantikutelt saadud väärtused nagu looduslähedus, vabadus ning ühiskonna ja indiviidi vaheline harmoonia.⁴⁰ Kivimõisate puhul oli gootipäraseid elemente suhteliselt lihtne sisse tuua – teadmised gooti arhitektuurist baseerusid ju olemasolevatel kivihoonetel ja nende elementide kasutamine nõudis vaid mõningast interpreteerimisoskust. Gooti arhitektuurile iseloomulikest dekoratiivsetest elementidest enamikku keskajal ilmselt puidus ei teostatud ja nende ülekandmine puitarhitektuuri osutus küllaltki keerukaks. Ehedamaid näited neogooti mõjutustest puitmõisate arhitektuuris on Kukulinna mõis (19.saj.), kus kogu kivise rüütli lossi atribuutika püüdlilikult puitmaterjali üle on kantud. Enamasti avaldus gootipärasus aga vaid mõnes üksikus detailis, teravkaarsetes klaasijaotustes akendel (nt Vana-Kirepi verandal), gootipärasel tornis või räästakaunistuses (Kõltsu mõis).

Kukulinna mõis Tartumaal; juurdeehitus on stiilipuhtaim neogootika ilming Eesti puitarhitektuuris

Vana-Kirepi mõis Tartumaal; veranda aknajaotused on tüüpiline neogootipärane lisand vanabalti tüüpi mõisahoonel.

3.5.2. Neorenessanss

Gootikast veelgi elujõulisem on aga neorenessanss, mis pakkus sujuvamat üleminekut klassitsismikaanonitelt rohkete võimaluste maailma. Neorenessansis rõhutati pilastrite, simsside, tahveldiste jt elementidega horisontaalsust ja korruselisust, sealjuures hoiduti vastukaaluks klassitsismile maja keskosa esile tõstmisest. Armastatud võtteks kujunes hoone gabariitide rõhutamine nurgakvaadritega ja ümarkaarte kasutamine.

⁴⁰ Siilivask, Mart. Tartu arhitektuur 1830-1918: Historitsism ja juugend. Tartu, 2006 lk. 30.

Puitarhitektuuris matkis neorenessanss truult kiviarkitektuuri vorme, püüdmatagi leida mingit eriomast lahendust puidule. Kaunistavate detailidena fassaadikujunduses kasutati puitarhitektuuris simse ja tahveldisi, kaaraknaid, rütmistavaid pilastreid ja ümaravormilisi balustraade, toonitamaks hoonete horisontaalsust. Tegelikuses võidi ühe ja sama puithoone detailide kujunduses mitemed eri stiili-suundi koos kasutada. Sageli puitarhitektuuri dekooris kasutatav taimornament on paljudel juhtudel seostatav renessansskunsti mõjutustega.⁴¹ Ka pole haruldane neorenessansslike dekoorivõtete ja klassitsistlike kujundusvõtete (keskosa rõhutamine) kasutamine koos ühes hoones (nt Kulina mõisas Lääne Virumaal)

Kohala Lääne-Virumaal ja Pärsti Viljandimaal on tüüpilised näited neorenessansslike võtete rakendamise puitmõisate arhitektuuris.

3.5.3. Šveitsi stiil

Euroopas saavutas 1840-1850. aastatel laiema populaarsuse Alpi mägimajadest lähtuv nn šveitsi stiil, mis kasutas Šveitsi puitarhitektuuri traditsioone ja ehitamisviise. Šveitsi stiilile andis väljendusrikkuse puitehitistele omase toestikulise külje rõhutamine, dominantselt esile tõstetud ja tugevalt eenduvate räästastega viilkatused, rikkaliku prossjaotusega verandad ning eriline dekoreerimisviis – eelkõige armastus rikkaliku saelõikeornamendi vastu, mida rakendati palkonipiirete, sarikaotste, akende ning uste kujundamisel.⁴² Mitmel pool Kesk- ja Põhja-Euroopas populaarsust võitnud stiil oli sedavõrd puidukeskne, et mõnel pool hakatigi seda nimetama “puuehituse stiiliks”

⁴¹ Lauer, Liisi Dekoori loomise eeskujud ja tüpologia Eesti historitsistlikus puitarhitektuuris. 2009, lk 40.

⁴² Lauer, Liisi. Dekoori loomise eeskujud ja tüpologia Eesti historitsistlikus puitarhitektuuris. Magistritöö 2009, lk 51

(*Holzbaustil*).⁴³ Ilmekalt väljendus materjalikesksus just saelõike ornamendis, mida kivis poleks just kuigi lihtne olnud teostada.

Ka see stiil levis nädisalbumitega, kuid mitte kohustuslike Venemaa omadega, vaid Euroopa arhitektuuriväljaannetega. Lähtudes Šveitsi talupojaarhitektuurist võib seda käsitleda ka Euroopa esimese rahvusromantilise stiilina ja suunas teisigi rahvaid oma rahvuslikku puitarhitektuuri avastama. Samas suhestus see hästi vene talupojaarhitektuuris levinud puitpitsilise dekooriga, mis tähendas ka kohaliku tellija ja teostaja jaoks tuttavliku ainekandja ja aitas sellega kaasa stiili populaarsusele. Siiski on selge, et rohkem kui vene puitarhitektuuri traditsioon, mõjutasid lõpptulemust rahvusi ja piire ületavad moe-eelistused.

Šveitsi stiili põhielemendiks oli suur triooli ja baieri mägimajadelt laenatud tugevalt esile ulatuv katus dekoratiivse konsoolsimsiga, rikkalik puitdekoor viilude, akende sandrike ja uksefrontoonide, rõdude jm. elementide kujunduses.⁴⁴

Puitpitsiline arhitektuurikäsitus jõudis mõisate näol ka maale. Mõisaarhitektuuris kajastab ehedal kujul šveitsi stiili kaugele ulatuva katuseräasta ja kahel korrusel paiknenud rõdudega Luunja (1860.a) mõis Tartumaal. Hoone hävis Teises maailmasõjas.

Kõltsu mõis Harjumaal on oma rohkete venepäraste ornamentidega mõisaarhitektuuris üsna ebatavaline. Rohkem šveitsi stiili meenutab aga kivist soklikorrusega nn. kavaleridemajake Luua mõisas.

Luua mõisa kavaleride majake

Kõltsu mõis

Stiili peeti oluliseks ka kõrvalhoonete juures. Mitmest Viljandimaa mõisakesest leiab veel tänagi “šveitsi stiilis puukuure” (Õisu, Loodi). Leidub ka hooneid, mis oma üldkavatiselt ja dekoorilt meenutavad 19. sajandi eeslinnaelamuid (Võidula Pärnumaal)

⁴³ Hallas, Karin, Puitarhitektuur stiiliajaloo kandjana, Eesti puitarhitektuur, Tallinn, 1999, lk 22

⁴⁴ Sealsamas lk 22.

Loodi mõisa puukuur

Võidula mõis

3.5.4. Juugend ja heimatstiil

Historitsismi võib võtta sissejuhatuseks ja ettevalmistusena juugendstiilile, kuna üleminek ühelt teisele on hädus. Eesti puitarhitektuuris ongi juugend enamasti historitsismiga tugevates sidemetes. Eks tuleb arvestada ka, et puhtalt juugendlike elemente on puidus suhteliselt raske teostada. Eesti puitarhitektuuris on terviklikult juugendiga seostatavaid hooneid vaid üksikuid, puitmõisate hulgas ei ole ühtegi stiilipuhast juugendhoonet, kuid on mõisahooneid, millel esineb juugendlike elemente, nagu näiteks Tolli mõisahoonel Raplemaal.

Heimatstiil kui rahvusromantismi saksapärase vaste, mis juugendist mõjutatuna elegantse ja omanäolise stiiliilmingu moodustas, oli mõisnike hulgas küllalt populaarne. Paljuski aitas sellele kaasa ka 1905. aasta mõisate põletamise laine, mille järel mõisate ülesehitamisel edumeelsemad mõisnikud just moodsaimad arhitektuurivoole eelistasid. Heimatstiilis puitmõisaid oli päris palju, tänaseni on säilinud Piiumetsa (1970ndatel ümber ehit. tugevalt lagunenu, esimene korrus kivist teine puidust), Roela Uuemõisa Virumaal, Tähtvere Tartumaal, Vana-Prangli (uue osa, varemeis).

Tähtvere mõis Tartumaal

Uue-Roele mõis Lääne-Virumaal

Stiiliajaloo kontekstis on pöhiröhk siiski kivimöisatel, mille hulgast leiame Eesti möisaarhitektuuri stiililised tippteosed. Ka puidust möisaarhitektuur ei jäänud stiiliilmingutest puutumata, kuid siin avaldusid need mõjutused tagasihoidlikumalt, tihti vaid valitsevale stiilile omaste üksikute detailide lisamises. Siiski leiab ka puitmöisate seast igale stiilile vastava näite ja näiteks historitsismiperiood oli puitarhitektuurile küllaltki soosiv. Mõistetavatel põhjustel saab puidust möisaarhitektuuris eriti ilmekaid näiteid tuua just šveitsi stiilist.

Tänaeni säilinud puitmöisad annavad stiiliilmingutest veel suhteliselt hea ülevaate, kuigi mitmed esinduslikud näited on ka juba jäädavalt kadunud ja nendest võib veel vaid vanadelt fotodelt aimu saada. Näiteks šveitsi stiili esinduslikumad näited Luunja mõis, mis hävis Teises maailmasõjas ja Püssi mõis, mis põles 1919. aastal.

4. EESTI PUITMÕISATE TÜPOLOOGIA

Vaadeldes säilinud puitmõisaid näib otstarbekas neist adekvaatsema pildi saamiseks luua mingid grupeeringud. Võimalusi selleks on mitmeid. Alahindamata stilistilisi ja ajalisi kriteeriume näib puitmõisate küllalt tagasihoidlike stiilitunnuste ja läbi sajandite ulatuva traditsioonitruuduse juures oluline arvestada siiski ka teisi omadusi. Üks võimalus selleks on lisaks eelpoolnimetatutele ka mahulisi omadusi ja konstruktiivseid arhitektuurseid elemente arvestada (katuse tüüp, korruselisus, põhiplaani ja fassaadi proportsioonid). Põhjus, mis sellise lähenemisviisi sunnib valima, on paljuski ka mõne hoonetüübi populaarsuses läbi mitme aastasaja. Selle alusel kujundatud tüübid ei oma siiski absoluutseid ja tingimusteta piire, pea kõikide tüüpide hulgas leiab hooneid, mille puhul tuli teha valik, millist omadust dominantseks ja enim hoone olemust esindavaks pidada. Ka ilmneb allpool esinevas tüpoloogias, et meil aastakümneid valitsenud stiilikesksest mõtlemisest arhitektuuris ei olegi nii lihtne vabaneda.

4.1. Vanabalti tüüpi mõisahoone

See on Kesk-Euroopa talurahva-arhitektuuris välja kujunenud hoonetüüp, mis segunes enamasti kohalike ehitustraditsioonidega. See hoonetüüp oli Ida-Preisimaal juba 15. sajandil üldlevinud. Ühes Saksa uusasunikega jõudis frangi elamutüüpi Baltikumi, esmalt Lõuna-Lätisse, siis Eestimaale. 16. sajandiks olid taolised hooned juba kindlalt Eestimaale jõudnud.⁴⁵ Madal ühekorruseline ristkülikukujulise põhiplaaniga hoone oli kaetud kõrge täiskelpkatusega (vahel ka poolkelp-, harvem viilkatus). Hoone keskel asus kogukas mantelkorsten (suurematel hoonetel ka mitu). Mantelkorstenkõõgist mõlemale poole jäid eluruumid, vahel lisandusid neile hoone otstes kütteta suvised kambrid. Hoone esifassaadil olid tavaliselt rühmiti paigutatud kuuese ruudujaotusega aknad ning seinapinnal liseenina mõjuvad vertikaalsed tenderpostid või seinatapid.⁴⁶ Sama lihtne kui oli hoone välisilme, oli ka tubade sisekujundus. Harva lisasid ruumidele

⁴⁵ Kurik, Katrin. Pastoraat Eestis. Identiteet ja Arhitektuur. Avaldamata bakalaureusetöö, Eesti kunstiakadeemia 1999. lk 24

⁴⁶ Tohvri, Epi. Eesti puitasumite kujunemisest ja elamutüüpidest, Eesti puitarhitektuur, Tallinn, 1999. lk 87

pidulikkust värvilised kahhelahjud. Vanabalti tüüp oli laialt levinud ka toleaeegses elamuarhitektuuris.

4.1.1 Vanabalti mõisahoone kui arhetüüp

Tüüpi iseloomustavateks tunnusteks on keskne mantelkorsten, kompaktne riskülikuline põhiplaan, kõrge kelp- või poolkelpkatus, mis hoone üldmuljes rohkemgi domineerib kui seinapinnad, hoone keskteljel paiknev uks ja sümmeetriline fassaadikujundus. Kuna tegemist on puithoonetega ja toona ei peetud ehk niivõrd oluliseks hoone püsivust kui hetkevajadust, siis ei ole seda tüüpi mõisahooneid just palju meie päevini säilinud, kuid nt 17. ja 18.saj oli neid ilmselt mitmetes sadades. Arvestades ühelt poolt aja kuluga kaasnevat loomulikku kulumist ja kadu, aga ka kasvavast luksuse- ja esindusjanust tingitud uute ja suuremate mõisate rajamist 18.saj lõpus ja 19.sajandil, kui majanduslikud võimalused paranesid, on hoonetüüp võrreldes omaaegse esindatusega suhteliselt kasinalt säilinud. Stiilipuhtaimad näited on Keskvere Läänemaal, Tori Pärnumaal, Vägita Viljandimaal ja Kotlandi Saaremaal.

Keskvere mõis Läänemaal

Tori mõis Pärnumaal

Vägita mõis Viljandimaal

Varangu mõis Lääne-Virumaal

Kotlandi mõis Saaremaal

Jälgimäe mõis Harjumaal

Hästiportsioneeritud mahud ja säilinud algupärase detailid teevad neist oma ajastu ja hoonetüübi suurepäraseid näited, millele arhitektuuriloos kõhklematult väarikas positsioon kuulub. Siia hulka võib liigitada ka Varangu mõisa valitsejamaja Järvemaal, mis olevat endine Ao mõisa peahoone ja demonteerituna Varangule toodud. Ka

Keskvere on ajastu ja stiili ilmekas näide. Säilinud on palju barokseid detaile: mantelkorsten, siseuksed, kaks ahju, laiadest laudadest põrandad, sepishinged ja –nurgikud. Eeskujulikult restaureerituna on sellest tänaseks saanud kultuuriinimeste suvekodu, mille säilimise perspektiiv on enam kui lootusrikas. Teistel mõisatel hetkel aktiivne kasutus puudub ja seega on tulevik mõnevõrra ähmane. Kõige ilmetumana võib tüübi esindajatest välja tuua Jälgimäe Harjumaal, kus on küll selgelt loetav põhikehand, algupäraseid detaile pole aga säilinud.

Selle tüübi puhul võib esile tuua ka eeskujulikke muinsuskaitsealised kaitstust – kuuest hoonest viis on riikliku kaitse all olevad kultuurimälestised. Nende seisund on enamasti rahuldav, Keskveres lausa väga hea. Tähelepanu väärib ka asjaolu, et päris avariiliseks ei saa neist ühtegi pidada.

Tinglikult võib selle tüübi alla liigitada ka Toolamaa mõisahoone Põlvamaal. Vanabalti hoonetüübist lähtuv kompaktne põhiplaan ja baroklik mansardkatus eristavad teda järgneva perioodi valdavalt pikaks venitatud kehandiga hoonetest, samas mõjutavad 1810. a järgse ümberehituse klassitsistlikud detailid küllalt palju hoone üldist väljanägemist. Toolamaa mõisahoone on kaitse all riikliku kultuurimälestisena, kuid tema tehniline seisund on avariiline.

Toolamaa mõis Põlvamaal

4.1.2. “Pikad baltlased”

Tegemist on eelmise hoonetüübi edasiarendusega. Arhitektuursed muutused on minimaalsed, peamine erinevus seisneb just mahtudes: Pikaks venitatud põhikehandiga vanabalti tüüpi mõisahoonetel on ühe keske mantelkorstna asemel tihti kaks, erandlikult koguni kolm mantelkorstnat, mis võimaldab pikemasse hoonesse mahutada rohkem tube. Tolleaegsetelt puidust mõisahoonetelt ei leia suurejoonelist barokset retoorikat, küll aga on üksikuid ilmekaid detaile nt. kaunilt baroksena kujundatud välisuks vms. Oma suuruse tõttu vastas see paremini mõisaelu esinduslikkuse nõuetele ja võib-olla just selle tõttu on neid ka märksa enam säilinud, väga võimalik, et neid ka

omaaegses populatsioonis eelmisest tüübist märksa enam oli. Kahtlemata jääb piir kahe hoonetüübi vahel segaseks, millisest pikkusest, proportsioonist ja akende arvust alates kuulub hoone käesolevasse gruppi. Tinglikult võib öelda, et kui hoonel on rohkem kui viis telge⁴⁷ (kaks akent kummalgi pool kesket sissepääsu), siis üldjuhul liigitub see juba käesolevasse gruppi.

Tüübi alla kuuluvad: Albu, Habaja ja Ojasoo Harjumaal, Väike-Lähtru ja Suure-Rõude, Läänemaal, Müüriku ja Loobu Lääne-Virumaal, Käru Raplamaal, Mustjala Saaremaal, Loodi Viljandimaal ja Riidaja Valgamaal. Lisaks võib siia gruppi liigitada ka suurema osa käesolevas töös vaadeldud pastoraatidest: Viru-Jaagupi, Kullamaa, Noarootsi ja Suure-Jaani.

Väike-Lähtru mõis

Suure-Rõude mõis

Noarootsi pastoraat

Kui eelmise suhteliselt homogeense grupi puhul võib nentida, et kaitstus riikliku kultuuriväärtuse staatuse läbi on eeskujulik ja hoonete üldine seisundki rahuldav, siis see grupp pakub märksa mitmekesisemat üldpilti. Jõuliselt eristub teistest erandina käsitletav Albu mõis.

Kõrgel soklikorrusel asetsev Albu mõisahoone on küll põhikehandilt vanabalti tüüpi keskse mantelkorstnaga ja kelpkatusega, kuid sellele liituvad tagaküljel kaks tiiba muutes hoone põhiplaani U-kujuliseks. On teada, et hoone oli

Albu mõis

sellisel kujul olemas juba 1742.aastal⁴⁸, kuid seda, kas tiivad on põhikehandile 18. sajandi alguses lisatud või on hoone juba algselt U-kujulisena ehitatud, võib ainult

⁴⁷ Teljelisus on selles kontekstis klassikalisest arhitektuurist redutseeritud abistav kriteerium, mis tähistab avade arvu fassaadil.- Summerson, John. The classical language of architecture. London: Thames and Hudson, 1993. lk 53.

⁴⁸ MKA, s. A-3370 Albu mõisa peahoone arhitektuuriajaloolised eritingimused.

oletada. Peale selle on hoonel ka klassitsistlikke elemente nagu veneetsia aken keskviilul ja valged kahhelahjud interjööris. Samuti on hilisem lisandus 1888. aastal ehitatud puitveranda. Krohvitud fassaadidega puithoone on eeskujulikult restaureeritud pakkudes hulga üllatusi rikkalike baroksete maalingute näol siseruumides.

Erandina tahaks välja tuua ka Loodi mõisahoone. Loodi mõisahoone vanem osa, mille alusel ta antud tüübi alla paigutub, on kaetud erinevalt teistest mansardkatusega. Kahjuks on selle hoone tehniline seisund enam kui

Loodi mõis

murettekitav, asjad ei ole liikuma hakanud ka pärast haruldaste barokkmaalingute avastamist siseruumides. Arhitektuurimälestisena kaitse all on Albu, Loodi, Kärü, Riidaja ja Suure-Rõude mõisahooned, samuti kõik eelnimetatud pastoraadid, millega on hoonetüüp küllaldaselt esindatud. Heaks näiteks on Riidaja, millel on erandlikult kolm mantelkorstnat. Lisaks võiks kaaluda Väike-Lähtru kaitse alla võttu, kuna tegemist ühe vanima Eesti puitmõisaga, kus säilinud palju algupäraseid detaile (kuna üks hoone ots on kunagi kannatada saanud, siis ei ole see küll paraku terviklikult säilinud).

4.1.2. Traditsiooni jätk klassitsismi ja historitsismi rüpes

Tüüpi iseloomustavateks joonteks kõrge kelp-, sagedamini poolkelpkatus (19. sajandil üha sagedamini ka viilkatus), enamasti pikk ühekorruseline hoonekehand, sageli lisandub hilisem veranda. Nii baroki kui klassitsismi stiilelemente sisaldavaid mõisahooneid püstitati Eestis peamiselt 1770-1800 aastatel, vähesel määral jäid mõned baroksed detailid püsima ka hiljem. Stiililiste väljendusvahendite uuenemine tähendas eelkõige muutusi kujunduselementides, põhiplaaniiselt püsis jätkuvalt elujõulisena vanabalti hoonetüüp. Piir võrreldes eelmise tüübiga on taas hägusevõitu – oluliseks tunnuseks silmatorkavate klassitsistlike või hiljem ka historitsistlike detailide esinemine, mis samas ei pääse domineerima nagu järgmises grupis. Nii ei olegi esmapilgul alati võimalik eristada mõisaid, mis uute stiilimuutuste tuules kaasaegsena kuue on saanud, nendest, mis tervikuna tollest ajastust pärinevad.

Arvuliselt on selle tüübi mõisahooneid oluliselt rohkem kui stiilipuhtaid barokkhooneid, sest 1760ndatel aastatel hoogustunud mõisate ehitustegevus saavutas ühe kõrgaja just veidi enne 1800. aastat, mitmeid tõusulaineid jagus ka 19. sajandisse.

Tüübi alla kuuluvad: Esna, Hermani, Mündi ja Vao Järvemaal, Arbavere, Põdrangu, Vaeküla ja Viru-Nigula pastoraat Lääne-Virumaal, Nakama ja Riguldi Läänemaal, Puiatu ja Tusti Viljandimaal, Jäärja Pärnumaal, Luiste Raplamaal, Vana-Kirepi Tartumaal ja Kandla Saaremaal. Historitsismi võtmes läheb liin edasi Rahumäe mõisaga Põlvemaal, Eikla mõisaga Saaremaal, Kumna mõisa ja Lilli karjamõisaga Harjumaal.

Vao mõis

Arbavere mõis

Lilli karjamõis

Erandlik on nende hulgas Arbavere, mis on trempelseinaga ja teistega võrreldes kompaktsema kehandiga.

Eraldi võiks esile tuua ka Luiste mõisa, mis ehitatuna pärast 1905. aasta mõisate põletamist jätkab mahuliselt väljakujunenud traditsiooni, samas teeb vihje moodsale juugendstiilile elegantselt kaarduva (tõstetud räästad) katusega. Katusekuju poolest võib seda lugeda üsna ainulaadseks vormiilminguks 20.saj alguse arhitektuuris.

Luiste mõis

Kaitsealused Arbavere, Esna, Jäärja, Nakama, Rahumäe, Riguldi, Tusti, Vaeküla, Vana-Kirpi, Vao ja Viru-Nigula pastoraat esindavad tüüpi küllaldaselt, kuid võiks kaaluda ka Luiste mõisale kaitsettepanekute tegemist. Tüübi kaitstus on hea: siin nimetatud 21-st mõisahoonest on arhitektuurimälestisena kaitse all 11.

4.2. Klassitsism

Klassitsistliku vormi esteetika mõjulepääs mõjutas ka mõisaarhitektuuri. 19. sajandil kaeti paljude barokkmajade palkseinad laudvoodriga – klassitsismi esteetika nõudis siledat fassaadipinda, mida liigendati poolsammaste, pilastrite, kvadreeringu ja ehistahvlitega. Kõiki neid, tegelikult kivi- ja puuarhitektuuri elemente, matkiti ka puidus. Oluliseks sai keskosa rõhutamine kas sammastportikuse või kolmnurkviiluga katusekorrusega. Seda motiivi kasutati sageli ka baroksete hoonete kaasajastamiseks. Dekoorielementidest võeti kasutusele akende ja uste kohale paigutatud eenduvad kolmnurksed karniisid, piirdelaudadel kasutati sageli lukukivimotiivi, nurgarustikat, hammaslõiget kolmnurkviilul ja räästaalusel karniisil, otsaviilul veneetsia akent jne. Seni massiliselt kasutatud rookatus asendas laud-, hiljem sindel- või plekk-katus.⁴⁹ Käesolevasse jaotusse said valitud hooned, mille puhul klassitsistlikud detailid ja/või vormikeel omab domineerivat rolli. Selguse mõttes on siinkohal loodud kolm alajaotust.

4.2.1 Ühekordsed klassitsistlikud hooned

Ühekorruselise pika hoonekehandiga võinuks ehk liigitada ka eelmise alajaotuse viimase tüübi alla, kuid neid eristab varasemast madalakaldelisem viil- või kelpkatus. See tähendab, et erinevalt eelmistest, kus domineeris raske katusemaht, on siin kogu hoone üldilmes esil pigem fassaad ja katus on suhteliselt vähem üldmuljet rõhutat. Enamasti liituvad sellele ka silmatorkavad klassitsistlikud detailid sammastportikuse, hammasfriiside jne näol.

Siia tüüpi võib liigitada Einmanni ja Koonu (säilinud osaliselt) Lääne-Virumaal, Maarjamõisa ja Kokora mõisa Tartumaal (säilinud osaliselt), Taaliku ja Sikassaare Saaremaal, Rahula Harjumaal, Tori pastoraat Pärnumaal ja Ambla pastoraat Järvamaal. Teiste hulgas torkavad eranditena silma Einmanni mõis, mille fassaadil domineerib puitmõisa kohta tavatult jõuline kivist sammastele toetuv portikus ja Sikassaare mõis, mille madalakaldeline katus meenutab klassitsismile iseloomulikku, aga siinses puitarhitektuuris eelkõige n.ö kroonuarhitektuuris levinud võtet, mis kohalikus arhitektuuritraditsioonis visa juurduma oli.

⁴⁹ Karin Hallas, Puitarhitektuur stiiliajaloo kandjana, Eesti puitarhitektuur, Tallinn, 1999, lk 18.

Ambla pastoraat

Taaliku mõis

Einmanni mõis

Üheksast tüüpi alla kuuluvast mõisast on mälestised viis. Kaitsealused Einmanni, Taaliku, Sikassaare, Tori pastoraat ja Ambla pastoraat esindavad tüüpi piisavalt.

4.2.2 Teise korruse väljaehitusega klassitsistlikud hooned

Eraldi väljatoomist väärib hoonetüüp, kus keskosa on rõhutatud II korruse väljaehitusega, mida kroonib kolmnurkne frontoon. See klassitsismis alguse saanud hoone fassaadikompositsiooni oluliselt mõjutav silmatorkav võte muutus väga populaarseks nii mõisate kui eeslinnaelamute juures ja püsis elujõulisena praktiliselt kuni I Maailmasõjani.

Tüüpi alla kuuluvad: Pagari Ida-Virumaal, Kehra Harjumaal, Kuusiku Raplamaal, Räägu Läänemaal, Uue-Varbla Pärnumaal, Kriimani Tartumaal, Parasmetsa Saaremaal, Uusna Viljandimaal ja Kursi pastoraat Jõgevamaal. Erandina võiks mainida Kuusiku mõisa peahoonet, mis erinevalt teistest on mansardkatusega.

Kuusiku mõis

Räägu mõis

Kriimani mõis

Üheksast mõisast on mälestisena kaitse all viis.

Kaitsealused Pagari, Kuusiku, Räägu, Uue-Varbla ja Kursi pastoraat esindavad tüüpi piisavalt, eriti ilmekad näited on varaklassitsistlik Uue-Varbla ja efektsete läbi kahe korruse ulatuvate puitpilastritega Pagari.

4.3 Historitsism ja juugend – dekoori alusel loodud tüübid

Kõige keerulisemaks läheb tüpologiseerimine 19.sajandi II poole puitmõisatega. Stiililine mitmekesisus, võimaluste paljusus ja erinevate eeskujude rohkus muudab üldpildi väga kirjuks. Vanabalti traditsiooni jätkavad mõisad olid esile toodud juba esimeses üldjaotuses, ülejäänute puhul näib erinevate gruppide moodustamiseks võimalusi palju. Kui siiani olid hoonete üldilme kujundamisel esiplaanil mahulised omadused ja arhitektuursed detailid, siis historitsismis muutub dekoori roll senisest märksa olulisemaks. Võimalusi tüpologiseerimiseks on õige mitmeid, käesoleval juhul on leitud, et paljudel historitsistliku perioodi mõisatel on dekoor mahtude ees rohkem üldmuljet kujundav, ka tuleb arvestada, et paljudel mõisatel on selleks ajaks mitu ehitusjärku, mis siiski nii mõnigi kord dekooriga ühtlustatud on. Muidugi võiks kõik mitmest ehitusjärgust koosnevad hooned eelnevate mahuliste põhimõtete kohaselt ka ühte gruppi paigutada, siiski oleks see arhitektuuriloolise käsitluse seisukohalt üsna õigustamatu – nii mõnigi kord on viimasel ehitusjärgul nii visuaalselt kui ajalooliselt märksa olulisem roll, kui varasematel. Näiteks Kukulinna mõis Tartumaal, mille neogooti juurdeehitus varasema pikliku hoonekehandi suhtes nii mahuliselt kui dekoratiivselt domineerib.

4.3.1 Neorenessanss

Iseloomuliku tunnuseks võib välja tuua domineerivalt neorenessanslikud kujundusdetailid (nurgarustika, kaaravad), jõulise horisontaalsuse rõhutamine, kesktelge ei rõhutada. Kummalisel kombel kipuvad selle grupi mõisad omakorda kaheks jagunema: need, millel domineerivaks kujunduselemendiks on nurgarustika (Kulina ja Kohala Lääne-Virumaal ning Pärsti Viljandimaal) ja need, millel on domineerivaks kujunduselemendiks ümarkaar (Palupera Valgamaal ja Nõmmküla Lääne-Virumaal). Nii mõnelgi neist on ka šveitsi stiilile viitavaid ažuurseid puitkaunistusi aknakarniiside jms näol (Pärsti Viljandimaal), kuid hoone üldmuljes jääb domineerima neorenessansslik dekoor.

Kulina mõis

Kohala mõis

Riikliku kultuurimälestisena on kaitstavad nii ümarkaarsete rühma kuuluv Palupera kui nurgarustikaga Pärsti. Siiski võiks kaaluda (või vähemalt lähemalt uurida-dokumenteerida) Kulina ja Kohala mõisate (Lääne-Virumaal) riiklikku kaitset.

4.3.2 Šveitsi stiil

Selle grupi moodustavad hooned, kus domineerivaks elemendiks on rohked ažuursed puitkaunistused. Põhiplaaniiselt ja mahuliselt neil hoonetel ühisnimetaja puudub. Nii mõnelgi juhul on tegemist ümberehitustega varasematest hoonetest, mitmete ehitusjärgudega jne. Siia gruppi kuuluvad Kõltsu Harjumaal, Särevere Järvamaal, Pudivere ja Roodevälja Lääne-Virumaal, Ülenurme Tartumaal ja Säenna Võrumaal. Nagu eelmise alajaotuse puhul, võib siin esile tuua teatud detaile, mis viitavad neorenessanssile (Kõltsu mõisa nurgarustika), kuid siia gruppi liigitatute puhul on puitlõikeline dekoor selgelt ülekaalus.

Neist kaitstavad riikliku kultuurimälestisena on grupi parimad näited Kõltsu, Särevere ja Säenna. Võiks kaaluda ka Roodevälja kaitsmist. 1864. aastal valminud tagasihoidliku historitsistliku puidust peahoone ehteks on fassaadi viiluväljal asuvad figuraalkaunistused, mis on Eesti puidust mõisaarhitektuuris väga haruldased.

4.3.3 Heimatstiil

Juugend tekkis ja jäi Eesti mõisaarhitektuuris 20. sajandi algul historitsismi kõrvale. Vahel kasutati neid vorme ka koos, nii et tihti on konkreetsete hoonete korral väga raske

otsustada, kas tegu on historitsismi või juugendiga. Ja ega ranget piiri ei saagi sinna vahele tõmmata. Siiski jäi juugendi puudutus puitmõisate arhitektuuris praktiliselt olematuks. Tugevalt kaarjad vormid polnud tegelikult puidus teostamiseks just kõige sobivamad ja nii leidub neid puitmajade juures üldse suhteliselt harva.

Käsikäes lopsaka juugendstiiliga levis siinmail (sh mõisaarhitektuuris) 20. sajandi algul ka tema veidi rahulikum vorm heimatstiil. Heimatstiil võttis juugendilt üle väikeste ruutudega aknad ning erinevate sein- ja katusepindadega mängimise, kuid seda ilma juugendile omase lopsaka ja väänleva dekooriga, populaarseks sai hoopis sajandi alguses saksa kultuuriruumist pärinev vahvärk (*Fachwerk*). See oli ühtaegu moodne ja dekoratiivne, teisalt aga seondus traditsioonilise arhitektuuriga. Seda võib pidada ka Saksa rahvusromantiliseks arhitektuuriks, sobides nii hästi baltisakslaste identiteediga ja pakkudes pidet ja vastukaalu venestamissurvele.

Tüübi alla kuuluvad: Suure-Konguta ja Tähtvere Tartumaal, Roela-Uuemõisa Lääne-Virumaal ja Tolli Raplamaal.

Tolli mõis

Uue-Roela mõis

Viiest mõisahoonest on kaitse all kaks. Suure-Konguta ja Tähtvere esindavad tüüpi küll, kuid kumbki neist ei ole n.ö. algupäraselt selle stiili kandja olnud, vahvärklisandid on sinna tekkinud hilisemate ümber- ja juurdeehituste käigus. Kõige stiilipuhtamaks tüübi esindajaks võib pidada hoopis Roela-Uuemõisat, mis esindab mõisaarhitektuuri kontekstis ka täiesti uut kihistust – intiimset, pigem villaarhitektuuri ja -elustiiliga seonduvat. 1910. aasta paiku ehitatud mõisahoone on kaasajal tagastatud von Wrangellide suguvõsale, kes on osutunud väga teadlikeks omanikeks. Hoones on säilinud palju algseid detaile (sh sisetrepid) ja see on oskuslikult restaureeritud. Hoone

head seisukorda ja positsiooni meie arhitektuuri ajaloos silmas pidades võiks kaaluda selle kaitsmist riikliku kultuurimälestisena. Kui vaadelda riikliku kaitset kui instrumenti hoonete ohustatuse korral, siis siin seda vajadust pole. Kui aga vaadelda riiklike kultuurimälestiste nimekirja, kui meie arhitektuuriloo esindajat, siis oleks selle hoone kuulumine sinna enesestmõistetav.

4.4 Materjalikasutuse ja mahuliste tunnuste alusel loodud tüübid

Nii mõnegi mõisa puhul osutub dekoratiivsetest stiilitunnustest silmatorkavamaks materjalikasutus või mahulised eripärad, samas kui stilistilisest aspektist võivad need hooned õige erinevad olla.

4.4.1 Segahooned

Hooned, mis vaid ca 50 % ulatuses on puidust ja mille puhul puidust osad moodustavad silmatorkavama osa fassaadi üldmuljet loovast ehituskehandist, võib paigutada omaette gruppi. Reeglina kuuluvad siia mõisad, kus esimene korrus kivist ja teine puidust, aga leidub ka selliseid, kus hoone vertikaalselt erinevate materjalide vahel jaguneb (Kuigatsi Valgamaal) või ilmneb materjalikasutus hoopis erinevate hoonetiibade osas (praktiliselt hävimas Pihla Saaremaal). Sageli võib sellise materjalikasutuse tagant leida ka mitmeid ehitusetappe. Seda tüüpi hooned leiame juba alates 19.sajandi I poolest. Selle tüübi alla võib liigitada Kuigatsi Valgamaal, Penijõe ja Jõgisoo Läänemaal, Pala Jõgevamaal, Ruila, Aruküla ja Oru Harjumaal ning Piiumetsa Järvemaal. Stilistiliselt saavad esindatud nii klassitsism, neorenessanss kui juugend. Samuti on nende hulgas hooned, millel silmatorkavad stiilitunnused puuduvad.

Neist mälestisena riikliku kaitse all on Kuigatsi, Pala ja Ruila.

Jõgisoo mõis

Ruila mõis

4.4.2 Kahekorruselised hooned

Tervikuna kahekorruselised hooned on mõisaarhitektuuris suhteliselt haruldased. Siia gruppi kuuluvatele hoonetele on muud ühisnimetajat suhteliselt raske leida. Klassitsistlik sammasportikusega Jootme mõis Lääne-Virumaal, mille puidust palged tänaseks krohvikorra alla peidetud, on selles grupis vanim ja vastab perfektselt klassitsismi kaanonitele; historitsistlik Võidula paistab silma historitsistliku puitdekoori poolest, samas kui mahud meenutavad pigem traditsioonilist üürielamut linnas. Võidula mõis on tähelepanuväärne näide 19.saj lõpul ja 20.saj. alguses levinud historitsistlikust venepärasest-arhaiseerivast arhitektuurilaadist, milles võime aduda ka mõningaid juugendperioodi eripärasid. Mõisa peahoone on kõrgel maakivisoklil rõhtpalkehitus, lihtne klassitsistlik kahekorruseline maht on rikkalikult kaunistatud saelõikeornamentidega. Hoonet ilmestavad nurgaliseenid, akende piirlaudade üla- ja alaosa kaunistused, nikerdatud vahefriis, katusealune friis, rippkonsoolid, räästaalune ornamentika, lahtised, laia räästast kujundavad nikerdatud sarikaotsad. Veel mitmed ehisdetailid, mida on näha vanematel fotodel, on kaduma läinud, samuti on hävinud

suur veranda. Peauks on nikerdustega, väikesest fuajeest läheb treitud balustraadiga puittrepp teisele korrusele. Hoones on säilinud vanu siseuksi, saali parkett, laiadest laudadest põrandaid, kahhelahi (ümber laotud). Väärtuslikem on fassaadil säilinud kolmikaken kohapeal toodetud kumerate klaasidega.

Võidula mõisa kumerate klaasidega aken

Kolhoosiajal laguneda lastud hoone on vastavalt võimalustele hästi, vanasse säilinud osasse pieteeditundega suhtuvalt, korrastatud. Osa aknaid on vahetatud täpsete koopiaste vastu, kusjuures on kasutatud ajaloolisi suluseid.

Vaid osaliselt säilinud Linnape mõis Lääne-Virumaal on erandlik oma eesti arhitektuuris suhteliselt haruldaseks jäänud trempelseina poolest. Kõige erilisemana võib aga esile tuua materjalikasutuse poolest erandliku ja tähelepanu vääri Kiideva

mõisa Läänemaal. Ümaraks lõigatud otstega laastud moodustavad fassaadil kalasoomuse laadse pinna. Ekspertiis hoone vastavusest mälestise tunnustele koostati juba 2005.aastal, riiklike kultuurimälestiste hulka ei kuulu see aga tänaseni. Ilmselt tasuks selle teema juurde uuesti pöörduda.

Kiideva mõis

4.4.3 „Kasvavad mõisad”

See üsna kummaline alajaotus hõlmab hooneid, kus on loetavad vähemalt kolm erinevat ehitusjärku, mis mahuliselt selgelt eristuvad. Domineeriv tunnus on hargnev põhiplaan ja ühisnimetaja puudumine erinevate ehitusosade vahel. Nende mõisate puhul on selgelt loetav mõisaomaniku majanduslikud võimalused eri perioodidel. Mõisatele on eri aegadel lisatud juurdeehitusi sedamööda, kuidas võimalused ja vajadused on kasvanud. Tulemuseks on eklektilised paljude eriilmeliste soppidega suuremahulised hooned.

Eelkõige kuuluvad siia Põlula ja Roela mõisad Lääne-Virumaal ning tänaseks praktiliselt hävinud Kurna Harjumaal. Just Roela andis tõuke sellise alaliigi moodustamiseks. Viis erinevat ehitusmahtu on näiliselt üsna juhuslikult üksteise külge „kasvatatud”, ühtlustamise huvides küll ilmselt millalgi 19. sajandi lõpul saanud sarnase dekoori (neorenessansslik nurgarustika), mis puudub vaid kõige hilisemal lisandil puitpitsilisel verandal (nähtavasti rajatud pärast seda).

Roela mõis Lääne-Virumaal

Kaitse all ei ole neist mõisatest ükski ja esmapilgul tingimata ka ei peaks. Küll aga tasuks pöörata pisut enam tähelepanu Roela mõisale, mille arvukad ehitusjärgud ja tegelikult vägagi intrigeeriv kooslus, seniavastamata leide võivad sisaldada. Väärtust lisab mõisahoonete ka mõisaomaniku kuulsusrikas minevik: 1840. aastal Roela mõisa omandanud admiral Ferdinand von Wrangell (1796-1870) oli kuulus meresõitja ja maadeavastaja. Ta uuris põhjalikult Põhja-Jäämerd, kus mitu saart kannab tänini tema nime. 1829-35 oli ta hiljem USAle müüdnud Alaska kuberner, kus tema nime kannab üks linn. 1855-57 oli ta ka Venemaa mereminister.

4.5. Mõisale iseloomulike tunnusteta elamu tüüpi hooned

Terve rida puitmõisaid on oma tagasihoidlikkuses raskesti eristavad ümbruskonna traditsioonilisest taluarhitektuurist. Vahel aitavad maastikukujundus ja võimsad abihooned eristada näiteks karjamõisa jõukamast taluhäärberist, kuid alati ei pruugi sellestki abi olla. Grupile on iseloomulik suhteliselt väiksem ehitusalune pind (mõisa kohta), mõisale iseloomulike tunnuste puudumine (eriliselt rõhutatud sissepääs, dekoor, hoone esine planeering jne). Grupis leidub nii viil- kui poolkelpkatusega hooned, erandina ka mansardkatusega Vändra kirikumõis. Grupile on iseloomulik, et hoone arhitektuurne keel jätab lahti hulga võimalusi selle identifitseerimiseks ja funktsiooni oletamiseks. Ja ka vastupidi, mõisahoonete eristamine selle ümber kujunenud külamaastikus võib osutuda ootamatult keeruliseks ülesandeks.

Kärsu mõis

Niibi mõis

Sellesse gruppi kuuluvad: Partsi Hiiumaal, Metstaguse Järvamaal, Nakama karjamõis ja Niibi Läänemaal (mõisa identifitseerimisel on abiks osaliselt säilinud piirdemüürid, hoone ise aga isegi ei vihja oma väärikale ajaloole), Vändra kirikumõis ja Käršu Pärnumaal, Kivi-Vigala ja Rumba Raplamaal, Maidla abimõis Tartumaal, Pärsama, Arju ja Mustjala pastoraat Saaremaal.

4.6 Tüpologiseerimise järelused

Kindlasti ei pretendeeri eespool toodud tüübid lõplikule tõele. Neid samu hooneid saab tüpologiseerida ka teiste printsiipide alusel, käesolev on vaid katse vaadelda üht väga suurt hoonete gruppi mingit süsteemi loovas võtmes. Nii näiteks on jäetud kasutamata võimalus luua omaette grupp mansardkatusega mõisahoonetest (Toolamaa, Kuusiku, Roela, Särevere, Vändra kirikumõis jne), või U-kujulise põhiplaani hoonetest, kus ühekordse põhiplaani hoone keskosast eenduvad kahekorruselised tiivad (Karja Saaremaal, Tilsa Põlvamaal). Sama edukalt võiks viimased grupeerida hoopis krohvitud puitmõisateks. Kaalumisel oli ka eraldi grupp koolimajadeks ümberehitatud puitmõisatest, kus mõisaaegse substantsi säilimine vundamendist kõrgemal, oli arvestades hoone arhitektuurset välisilmet ja põhiplaani küllaltki küsitav (Kõrgepalu Võrumaal, Koikla Saaremaal, Eidapere Raplamaal), kuid mõisaarhitektuuri seisukohalt ei tundunud see midagi oluliselt lisavat.

Ühelt poolt tundub, et erinevate tunnuste alusel võib grupe luua pea lõputult, teisalt selgineb ühel hetkel, et ka tüpologiseerimises ei peitu lõplikku tõde. Ka ei moodusta puitmõisad sedavõrd homogeenset ja kergesti tüüpidesse redutseeritavat materjali, et meetod näiks ainuvõimalikuna. Stiilipuhtaimad ja väärtuslikumad mõisad joonistuvad välja mistahes grupeerimise korral, pigem on see üks võimalus suurt andmemassiivi mingi loogika alusel käsitleda.

Tüpologiseerimise käigus on toodud välja ka mõisahooned, mis vääriksid teravdatud tähelepanu ja need, mille puhul tasuks kaaluda mälestisena kaitse alla võtmist. Arvestades tõsiasja, et käsitletud mõisahoonetest on arhitektuurimälestisena kaitse all mõisale iseloomulike tunnusteta suhteliselt ilmetu Käršu mõis Pärnumaal, samas kui

materjalikasutuselt täiesti erandlik Kiideva või heimatstiili silmapaistev näide Uue-Roela seda ei ole, siis tundub hoone mälestise staatusesse pääsemise protsess üsnagi ebaloogiline ja subjektiivsetest hinnangutest sõltuv. Ka käesolevas töös on täiendavate kaitsettepanekute tegemisel lähtunud erinevate hoonete puhul erinevatest põhjustest ja subjektiivsest hinnangust. Peamiseks aluseks on siiski olnud hoone erandlikkus puitmõisate arhitektuuris või üksikhoone silmapaistvus ajastu arhitektuuris.

Käesoleva töö järel dustena teeks ettepaneku teostada ekspertiis ja kaaluda arhitektuurimälestisena riikliku kaitse alla võtmist järgnevatele puidust mõisahoonetele:
Väike-Lähtu Läänemaal – üks vanimaid Eesti puitmõisu, kus säilinud palju algupäraseid detaile. Kuna üks hoone ots on kunagi kannatada saanud, siis ei ole see küll paraku terviklikult säilinud.

Luiste Raplamaal – elegantselt kaarduva (tõstetud räästad) katusekuju poolest võib seda lugeda üsna ainulaadseks vormiilminguks 20. saj alguse arhitektuuris.

Kulina ja Kohala Lääne-Virumaal – kui neorenessanslike puitmõisate silmapaistvad ja väga hästi säilinud näited

Roodevälja Lääne-Virumaal – peahoone esifassaadi viiluväljal asuvad loheskulptuurid on Eesti puitmõisate arhitektuuris ainulaadsed

Roela-Uuemõisa Lääne-Virumaal – heimatstiili silmapaistev näide, mis on erakordselt hästi säilinud ja pieteeditundeliselt restaureeritud.

Roela Lääne-Virumaal – arvukaist ehitusjärgudest koosnev intrigeeriv kooslus võib sisaldada seniavastamata leide. Selgelt ainulaadne oma paljudest erinevatest ehituskehandeist koosneva „hargneva” põhiplaani poolest.

Kiideva Läänemaal – materjalikasutuse poolest erandlik ja tähelepanuvääriv. Ümaraks lõigatud otstega laastud moodustavad fassaadil kalasoomuse laadse pinna. Ekspertiis hoone vastavusest mälestise tunnustele koostati juba 2005.aastal, riiklike kultuurimälestiste hulka ei kuulu see aga tänaseni. Ilmselt tasuks selle teema juurde uuesti pöörduda.

5. EESTI PUITMÕISATE PROBLEMAATIKA

5.1. Puitarhitektuuri väärtustamisest ja kaitses

Eestis on 51 liiki pärismaiseid puid, mis on siia levinud enne 18. sajandit. Puu on meie põlisrahva seas alati olnud väga olulise tähtsusega, eesti usundis on puu hingeline olend, kellega räägiti ja kellele toodi ande. Kuid juba kiviajal rakendati puu ka praktiliste vajaduste teenistusse. Nii on, nagu paljudes kohtades maailmas, ka Eestis vanimaks ehitusmaterjaliks puit. Maailma vanim puitehitis arvatakse olevat Horuya tempel Jaapanis aastast 607. Eesti vanim säilinud puitehitis on Ruhnu kirik aastatest 1643-44. Seega on puitarhitektuuri talletatud sajanditepikkune ehitustraditsioon, mistõttu on ta meie identiteeti kajastava kultuuripärandi kaitses väga olulisel kohal ja mängib kogu ehituspärandi hindamises suurt rolli.

Ometi on puitarhitektuur kivi- ja betoonarhitektuuri kõrval kahetsusväärset vähe tähelepanu pälvinud. Tänu sellele, et puit hävib suhteliselt kiiresti, kasutatakse puitu eelkõige utilitaarsema rolliga ehitistes ja suuremad ühiskondlikud hooned on tihti juba algselt kavandatud ajutistena. Enamasti ei ole puit rakendatud ka arhitektuuriajaloo teenistusse oma materjalispetsiifikast lähtudes, üldjuhul kasutatakse puitarhitektuuris samu kujundusvõtteid kui kivi- ja betoonarhitektuuris, vahel isegi viimast otseselt imiteerides. Tänu sellele kulgeb traditsiooniline arhitektuuriajalugu ikka enamasti mööda kiviehitisi.

17. sajandil, kui Rootsi kuninga käsul tähtsustati Eestimaal esmakordselt muististe säilitamine ja kaitsmine, oli põhitähelepanu kivihoonete ja nende varemete säilitamisel. Ka peale II maailmasõda jätkus muinsuskaitse rohkem tähelepanu taluarhitektuurile ja muinaslinnustele kui Eesti rikkalikule puitarhitektuuripärandile.

Mõnevõrra paremuse poole hakkasid asjad arenema alles 20. sajandi lõpukümnenditel, mil ökoloogilise mõtteviisi arenedes tekkis taas huvi puidu kui ehitusmaterjali vastu, see omakorda kasvatas huvi ka ajaloolise puitarhitektuuri vastu.

1972. aastal alustasid Põhjamaad laialdast kampaaniat eesmärgiga teadvustada puitlinnade arhitektuurilist omapära ja inimsõbralikku elukeskkonda ning algatada mõttevahetust nende senisest paremaks kaitsmiseks ja säilitamiseks.⁵⁰ Ajalooline

⁵⁰ Toss, Hain. Puitarhitektuur muinsuskaitse objektina. Eesti puitarhitektuur. Tallinn: 1999. lk. 115

puitarhitektuur hävib aga järjest kiiremini, põhjuseks nii aktiivne arendus- ja ehitustegevus kui ka hooletus ja vandalismiaktid. Ajaloolisi puithooneid jääb aasta-aastalt vähemaks, mistõttu puitehitiste säilivuse ja kaitse probleemid on ülimalt aktuaalsed.

Siinkohal tasub tähele panna, et Eesti väheses puitarhitektuuri väärtusi ja kaitset käsitlevas tegevuses, on olnud kaks põhilist suunda: taluarhitektuuri, eriti rehielamuteuurimise ja säilitamise temaatika ning viimastel kümnenditel lisandunud puitasumitega seonduv, kus on tähelepanu keskmes eeslinnade arhitektuur. Nende kahe vahele jääb aga terve rida huviorbiidist välja jäävaid hooneliike, sh puitmõisad, mida eraldi ei ole varem vaatluse alla võetud. Seda asjaolu kompenseerib siiski küllaltki suur muinsuskaitseline tähelepanu mõisatele üldiselt, kuid kuna puitarhitektuur jääb ka mõisate puhul kiviarchitektuuriga võrreldes tagasihoidlikumaks - puidust mõisad on tavaliselt väiksemamahulised ja nende seas ei kohta eriti suurejoonelisi lahendusi - siis on puidust mõisaarchitektuur ka mõisaarchitektuuri laiemas kontekstis pigem vaeslapse osas. Puidust mõisaarchitektuur on siiski väga mitmekesine ja olles oluline osa Eesti puitarhitektuurist, väärib see valdkond täiesti eraldi tähelepanu.

5.2. Peamised ohud puidust mõisaarchitektuuri säilivusele

Käesoleva töö valmimiseks tehtud arhiivitöö tulemusena selgub, et Helmi Üpruse ja Juhan Maiste juhtimisel 1976-1980 aastatel läbi viidud Eesti mõisate ülevabariigilise inventariseerimise käigus kõikidest inventeeritud puitmõisatest on tänaseks säilinud vaid ca pooled. See on küllaltki alarmeeriv fakt, kuid samas meie rahvuse mõttelaadi ja traditsioonidega kooskõlas. Maal, kus 13. sajandi algul puudusid nii kirjakeel kui ka kivist ehitamise tavad, nõudis nende mõlemaga harjumine aastasadu. Esimesed lubimördiga seotud kivimüürid tähendasid muutust, mille roll kultuuriteadvuse kujundajana on väga suur. Senimaani oli materiale loomuomaseks peetud looduslikku ringkäiku, õigust kord sündida ja siis taas surra. Nüüd pidi aga idee ja traditsiooni kõrval püsima ka vorm. Selline lähenemine oli põliselanikule võõras. Miks pidi maja või templi eluiga olema pikem kui inimesel?⁵¹ Seega võib pidada suhteliselt lühikese ajaga suure hulga puidust mõisahoonete hääbumist teatud määral isegi loomulikuks või vähemalt mõistetavaks, kuid meie ehituspärandi huvides oleks siiski paras aeg pöörata

⁵¹ Maiste, Juhan. Muinsuskaitse ajalugu eestis. Muinsuskaitse aastaraamat. Tallinn: 2004 lk 95.

tähelepanu nendele hoonetele, mis kõige kiuste tänaseni säilinud on. Teadvustada seda hooneliiki varitsevaid ohtusid ja leida võimalusi nende ohtude minimeerimiseks.

Eesti mõisaarhitektuur on palju läbi elanud, olles otsekui ajaloo ja inimühiskonna peegel. Peidetu ja varjatu ilmneb siin halastamatu tõe ja küünilisusega. 1919. aastal tükeldati kunagised mõisaansamblid uute omanike vahel. Paljud talumajapidamistele liiga suureks osutunud hooned jäid ilma õige otstarbeta. Paremini läks nendel mõisahoonetel, kuhu asusid koolid, haiglad, sanatooriumid. Enamik neist on tänaseni alles. Mõisaarhitektuur elas üle hobulaenutuspunktid ja masina-traktorijaamad, ajad mil tühjenesid külad. Ta elas üle ka kolhoosikorra raskeimad aastad, mil paljudesse mõisaparkidesse kerkisid ansambllilisust rikkuvaid kolhoosi liikmete tarvis ehitatud kortermajad. Viimasest on enam puutumata jäänud just puitmõisate pargid, kuna need on enamasti väikesemad ja kvalifitseerusid halvemini kolhoosikeskusteks jms. Raskeks löögiks oli mõisaarhitektuurile 1960. aastate maakoolide sulgemine. Uus situatsioon tekkis 1990.aastate tagastamise ja erastamise protsessis, kui paljud mõisad taas erakätesse läksid. Omajagu kahju on tekitanud ka taasiseseisvumise järel üha kasvanud üldine suhtumine, et eraomand on püha ja puutumatu. Valitseb arusaam, et eraomandiga võib omanik käituda, kuidas heaks arvab ja naabri ega avaliku ruumiga ei peagi arvestama. Kõike seda silmas pidades tuleb veel enam väärtustada neid mõisahooneid, mis sellest sõelast läbi on tulnud, säilitades oma ajaloolise ja arhitektuurse väärtuse.

Peamine oht puithoonete säilivusele tuleneb nende materjalispetsiifikast – kui kivist hooned peavad ka hoolduseta suhteliselt kaua vastu, siis puit hävineb kiiresti. Nii on puithoone säilimise olulisemaks eeltingimuseks vettpidav katus. Kui puithoonel on korralik katus peal, võib ta oma seisundi säilitada aastakümneteks, kui aga katus enam oma ülesannet ei täida, hävib hoone paari aastaga. Ka sobimatu katusekate on parem,

kui jätta puitehitis ilmastiku meelevalda. Näiteks Keskvere mõisahoone on majanduslike võimaluste nappuse tõttu saanud endale ajutise sobimatu profiilplekist katusekatte (algselt roog), mis hoiab hoone edukalt väga heas seisukorras ja võimaldab kasutada.

Keskvere mõisahoone

Puitehitistel on kivihoonetest ka oluliselt suurem oht tulekahjudes hävineda, mistõttu on oluline, et ka tühjana seisvate mõisa- hoonete avatäited oleksid korralikult suletud. Avade sulgemine hoiab ära ka rüüstamised, mis samuti hoonet oluliselt kahjustada

Nõmmküla peahoone sulgemata avad lausa kutsuvad vandaale tegutsema.

võivad. Puidust mõisahoonega, kui tulekahjudele äärmiselt vastuvõtliku hooneliigiga seoses, kerkib esile veel üks probleem. Nimelt on paljud vallad rajanud enda valdusesse kuuluvatesse mõisa peahoonetesse sotsiaalkorterid. Kahjuks käib aga sotsiaalkorteritesse paigutatud kontingendiga kaasas liigagi tihti märkimisväärne tuleoht. Just nii on hävinud tähelepanuväärse historitsistliku dekooriga Pudivere ja Kurna mõisad. Nii juhtub, et vahel on hoone püsimise seisukohalt isegi parem see, kui ta seisab kasutuseta kui see, et hoone on sotsiaalkorteriteks jagatud.

Pudivere mõis 70ndatel ja peale 1999. aasta tulekahju

Hoone välisilmel oluliselt kahjustavad on ka omavolilised ehitustegevused (rajatakse juurdeehitusi ja abihooneid, hullemal juhul ehitatakse hoone tundmatuseni ümber) ja maja soojustamine väljastpoolt. Kuna jõukus ja seetõttu ka remondivõimekus on viimastel aastatel kasvanud, siis ei ole kinnisvarabuum jätnud puutumata ka puitmõisaarhitektuuri. Kehvapoolne majanduslik seis on tihti väärtuslike hoonete säilimiseks parem tingimus kui jõukus. Agar ümber- ja juurdeehitamine on üks puitmõisaarhitektuuri ähvardavatest ohtudest, mis võib halvemal juhul võtta hoonelt

kogu arhitektuurse väärtuse. Nii on juhtunud näiteks Niibi mõisaga Läänemaal, kus parima tahtmise juures ei ole enam võimalik peahoone algset ilmet välja lugeda. Tihti kohtab ka juhuseid, kus omanik on püüdnud ehitist käepäraste vahenditega lihtsalt veidi remontida. Käepärased vahendid aga ei pruugi olla puithoone parandamiseks üldse sobilikud ja nii võib tulemus olla tõeliselt eemaletõukav. Nõnda on juhtunud näiteks Arbavere mõisas, kus peahoone tagakülje akende alused määrdunud palgid on tuhaplokkidega plommitud.

Niibi mõisa tundmatuseni ümberehitatud peahoone

Arbavere mõisa puitkonstruktsiooni proteesimine väikeplokkidega

Hoone väljastpoolt soojustamist võib ju isegi inimlikult mõista, sest kes ei tahaks elada soojas toas ja energiat säästa, teisalt ei õigusta aga miski rikkalikult kujundatud fassaadide jõhkral hävitamist. Seni pole väljastpoolt soojustamine veel kuskil andnud muinsuskaitsele ja esteetiliselt rahuldavat tulemust. Isegi siis, kui aknad tõstetakse seinapinda ja välditakse seeläbi puitmajale võõraste aknapõskede tekkimist, on hoone proportsioonid lootusetult moonutatud. Kahjuks visatakse voodrilaudade vahetamise käigus tihti minema ka kõik ajaloolised detailid ja muudetakse seeläbi varem detailirikka puitmaja välimus ilmetuks. Mälestist väljastpoolt soojustada ei ole lubatud.⁵²

Väljastpoolt soojustamise tulemusena tekivad puithoonel võõristust tekitavad aknapõsed Loodi mõisas.

⁵² Orro, Oliver. Hädade ja rõõmude laiendatud loend. Tallinna puitelaute kaitsmise päevaprobleemidest. Muinsuskaitse aastaraamat. Tallinn: 2006. lk 39.

Levinum hoone välimust kahjustav ja väärtust kahandav probleem on akende vahetamine sobimatute vastu. Seoses plastikakende buumiga on ka paljud mõisahooned saanud endale uued, täiesti sobimatud avatäited. Uued aknad ei järgi

pahatihti vanade raamijaotust, rääkimata konstruktsioonidest ja profiilidest. Eriti hull on olukord hoonete puhul, millel mitu omanikku ja igaüks tellib aknad eraldi firmast. Tulemuseks on üldpilt, kus ükski hoone aken teisega ei sarnane. Nii on läinud näiteks Loobu mõisa peahoonega, millel viis erinevat omanikku. Koos akende vahetamisega

Loodi mõis; väljastpoolt soojustamise tulemusena tekivad puithoonel võõristust tekitavad aknapõsed.

visatakse tihti minema ka piirdelauad. Puumajade puhul pole aga avade piirdelaudadel mitte ainult dekoratiivne väärtus vaid ka praktiline funktsioon.

5.3. Linnastumine ja mõisahoonetele uue funktsiooni leidmise vaevad

Linnastumiseks ehk urbaniseerumiseks nimetatakse inimasustuse koondumist ja linnade laienemist. 20. sajandi algul elas linnades ligikaudu 14 protsenti inimestest. Tänaasel päeval läheneb see arv aga juba 50 protsendile. Eestis elab 69% kogu rahvastikust linnades ja 68% elanikest regioonikeskustes, Harju, Ida-Viru, Tartu ja Pärnu maakondades. Tihedaimalt asustatud piirkonnad asuvad Eesti põhjaosas ja rannikualal. Tallinnasse oli 2000. aastal koondunud juba 33% Eesti eestlastest ja 50% mitteestlastest. Maapiirkondade tühjaks jooksmine toob kaasa poodide, koolide ja hoolekandeesutuste sulgemise, sellega kaasnev infrastruktuuri eemaldumine ja tööpuudus sunnib aga veelgi rohkem inimesi maalt lahkuma. Sellised arengud ei jäta puutumata ka maapiirkondade arhitektuuri, sealhulgas puitmõisaid.

Hoonete säilimiseks on kõige olulisem, et nendes toimiks järjepidev elutegevus. Kui inimesed aina enam maalt linna valguvad, lootes leida paremaid elutingimusi ja tasuvat

tööd, jääb neist maha palju saatuse hooleks jäetud hooneid, mis kohalike silma riivavad ja teatud osa neist ka vandalismile ahvatlevad. Nii juhtub ka paljude puitmõisatega.

Probleemiks on ka omavalitsuste suhtumine. Sageli ei osata endale aru anda kultuuriväärtusliku hoone rollist asula üldises struktuuris ja imagoloogias ja eelistatakse selle korrastamisele uue hoone ehitamist. Lootus, et kõigi mõisate jaoks jaguks investeerimisvõimelisi eraomanikke on aga eos hääbumisele määratud.

Iseenesest ei tohiks puitmõisale uue funktsiooni leidmine väga keeruline olla. Puitmõisad on tavaliselt väikesema mahuga kui kivimõisad, mis teeb nende haldamise oluliselt lihtsamaks, sobides seega hästi näiteks elumajaks või suvekoduks. Paraku aga asuvad paljud puitmõisad üsna mahajäetud paikades, kus ei ole enam toimivat sotsiaalsüsteemi ega infrastruktuuri, mistõttu ei pruugi olla koht potentsiaalsele omanikule atraktiivseks elukohaks.

Tihti on takistuseks ka üldine suhtumine muinsuskaitse. Kui küsimuse all on mälestise staatuses hoone, siis peletab paljusid eemale just hirm muinsuskaitse ees. Muinsuskaitse mõiste on ajas muutunud, kuid varjatud vastasseis on sellesse juba sisse kodeeritud. Kui kaitstakse, siis ikka millegi või kellegi eest. On levinud arvamus, et muinsuskaitse sunnib omanikku mälestise algset ilmet taastama, kuid tegelikult ei nõua seadusest tulenev säilitamise ja hooldamise kohustus omanikult midagi võimatut ja ka mitte hävinu taastamist vaid eelkõige oleasoleva väärtustamist ja sellesse heaperemehelikku suhtumist.

Siiski on nii mõnedki puitmõisad elumajana kasutusele võetud ja üldjuhul on see uue funktsioonina heaks lahenduseks, kui välja arvata need juhtumid, kus omanik ei taha enda hallatavasse kultuuriväärtuslikku hoonesse heaperemehelikult suhtuda, laseb sel laguneda või kahjustab hoone väljanägemist ja väärtust eelmises alalõigis välja toodud tegevustega. Eriti heaks näiteks on Keskvere mõis, mis olles kasutusel suvekoduna on hästi hooldatud ja 90ndate alguses pieteeditundega ja väärtuslikke detaile säilitades remonditud-restaureeritud.

Väga hea funktsioon mõisahoonetele on kohaliku kooli kasutus, mis ka mitmes puitmõisas tegutsevad. Kuid ka siin kerkib esile mõningaid probleeme. Tihti on juhtunud, et mõisahoonete siseruumid on koolitarbeks täiesti ümber ehitatud, hävitades

sellega kogu ajaloolise sisekujunduse. Nii näiteks on juhtunud Põlula mõisas Lääne-Virumaal. Kõige kurvem on siiski see, et viimasel ajal ei teki mõisakoole mitte juurde vaid suletakse järjest olemasolevaid, mis tähendab funktsiooni leidmise problemaatika taasaktualiseerumist.

Tihti on mõisatesse rajatud ka hooldekodusid, näiteks asub Räägu mõisas Läänemaal Oru hooldekodu. Ka siin on siseruumid hooldekodu tarbeks täiesti ümber ehitatud, kuid hästi on säilinud ehitusmaht ja välisilme, ka mõisapark on eeskujulikult hooldatud.

Hea võimalus mõisahoone uueks eluks on ka vallamajad ja seltsid. Heaks näiteks siin on Sänna mõis, mille Rõuge vald on MTÜ Kultuuritehas Polymerile pikaajalisele rendile andnud. Välja on töötatud kontseptsioon ühendamiseks külakultuurimaja traditsioonilisi tegevusi (raamatukogu, külaselts, laste ja eakateklubid), külalisstuudio ning pinnad erinevate projektide elluviimiseks koos kaasaegsete võimalustega. Koos Rõuge vallavalitsusega on edukalt taotletud finantseeringuid kaitsealuste hoonete renoveerimiseks ning loometegevuse ja traditsioonilise käsitöö edendamiseks ning sünteesiks. Tulevikus on kavas Sänna Kultuurimõisas muuhulgas avada residentuur kirjanikele ja kunstnikele, galerii/projektipind, käsitöökoda ning valmistada ette head tehnilised võimalused erinevate kultuurisündmuste läbiviimiseks. Tänu sellele on hoone üldine seisukord lootustandev. Uuendatud on katus, esimesel korrusel on remonditud põhjalikult kaks ruumi, esik ja wc, üks ruum on korrastatud lihtsate vahenditega, kuid tulemus samuti väga hea. Plaanis on lähemal ajal korrastada saaliosa ja sellega külgnev vestibüül.

Kõige halvem, mis ühele puitmõisale osaks võib saada, on hoonesse sotsiaalkorterite rajamine. Puithoone kõige suuremaks ohuks on tulekahju, milles võib mõne hetkega hävineda kogu hoone. Kahjuks käib aga sotsiaalkorteritesse paigutatud inimestega kaasas tõsine tuleoht. Peale selle ei ole sotsiaalkorterites elavatel inimestel reeglina ka mingit motivatsiooni ega huvi hoone eest hoolt kanda. Nii võib juhtuda, et mõisa uus funktsioon sotsiaalmajana on halvem kui see, et funktsioon puudub üldse.

Eelpool öeldust järeldeb, et Eesti puitmõisate arhitektuur on küllaltki kurvas seisus, just seetõttu, et säilinud mõisate tulevikuväljavaated ei ole kiita. Olukorra positiivse

lahenduse poole suunamiseks oleks ennekõike hädavajalik leida nendele paljudele puidust mõisahoonetele, mis hetkel kasutuseta seisavad, uus mõistlik funktsioon.

Gotlandil on kohalik restaureerimisõpet pakkuv kõrgkool sõlminud kohaliku riikliku muinsuskaitset esindava institutsiooniga kokkuleppe, mis võimaldab eraomanikel anda oma valdusesse kuuluva kinnisasja kasutada praktikate läbiviimiseks. Riik ostab koolile materjalid ja tasub juhendajate palgad ning eraomanik saab lõpptulemusena restaureeritud hoone. Tingimuseks vaid, et arvestab projekti pikaajalise kestvusega ja loobub sekkumast protsessi.⁵³

Ka Eestis võiks rohkem otsida ja leida loovaid lahendusi. Nii Sänna taolised projektipõhised ettevõtmised, kui Gotlandi eeskujul praktikabaasid koolidele pakuksid lahendusi Eesti puidust mõisaarhitektuuri keerulisest olukorrast välja toomiseks.

⁵³ Suulised andmed dots. L. Väljalt

KOKKUVÕTE

Bakalaureusetöö raames on loodud panoraamne ülevaade eesti puitmõisate arhitektuurist. On käsitletud lühidalt Eesti mõisaarhitektuuri üldiselt ja puitmõisate arengulugu selle sees, ka puitmõisaid stiiliajaloolises võtmes. Vaatluse alla on võetud ka üldisemalt puitarhitektuuri koht eesti arhitektuuri ajaloos ja selle väärtustamine ning kaitse. Lühidalt on antud ülevaade puitmõisate kajastamisest eesti mõisaarhitektuuri käsitlustes. On tehtud katse luua tüpologia, mis võimaldaks säilinud puitmõisaid jagada teatud gruppidesse, et nende käsitlemine oleks lihtsam. Puitmõisate säilivuse ja kaitstuse problemaatika on välja toodud vaadeldes lähemalt puitarhitektuuri ja puitmõisaarhitektuuri varitsevaid ohtusid ning püüdes leida lahendusi nende ohtude minimeerimiseks. Bakalaureusetööga on loodud andmebaas Eesti puitmõisatest, kaardistatud nende ketkeolukord ja tehtud täiendavaid kaitsettepanekuid.

Teema valikul määravaks saanud algne hüpotees oli, et Eestis on puitmõisaid väga vähe säilinud ja muinsuskaitseline tähelepanu sellele hooneliigile on nõrdima panevalt väike. Bakalaureuse tööst järeldub aga, et kuigi puitmõisate hävimiskiirus on märkimisväärne, on neid hooneid, mis tänini säilinud ja tähelepanu väärivad, veel palju. Käesoleva töö valmimiseks tehtud arhiivitöö tulemusena selgub, et Helmi Üpruse ja Juhan Maiste juhtimisel 1976 -1980 aastatel läbi viidud Eesti mõisate ülevabariigilise inventariseerimise käigus kõikidest inventeeritud puitmõisatest on tänaseni säilinud ca pooled. Seega on 30 aasta jooksul väga suur hulk hooneid hävinud kuid neid, mis alles, on siiski rohkem. Ainuüksi antud töö põhiosale lisadena liitavas puitmõisate kataloogis on ära toodud 111 mõisahoonet ja pastoraati, mis katab arvatavalt umbes 90% kõikidest säilinud puitmõisatest Eestis. Töös käsitletud 111 mõisahoonest on mälestisena kaitse all 55, mis on oluliselt parem tulemus kui algne hüpotees lubas oletada. Ülejäänute seas on hulk hooneid, mille kaitse alla võtmiseks oleks raske põhjust leida (hooned mis on juba pöördumatult hävimas, hooned mis on ümberehituste käigus ja tulekahjudes kaotanud pea kogu oma ajaloolise ja arhitektuurse väärtuse jne.), kuid on ka hooneid mille puhul mälestise staatus olek vägagi põhjendatud.

Küll aga pidas paika algne oletus, et säilinud puitmõisad on väga halvas seisukorras. Paljud on varemeis, paljud seisavad kasutuseta, niimõnigi on avariilises seisukorras või

tänu tulekahjudele ja ümberehitustele oma ajaloolise ja arhitektuurse väärtuse kaotanud. Seda olukorda on analüüsitud bakalaureusetöö viimases peatükis, mis käsitleb puitmõisid ähvardavaid ohtusid ja võimalusi nende vähendamiseks, ning arutleb puitmõisate võimalike funktsioonide teemadel.

Kindlasti ei pretendeeri töös loodud tüpoloogia lõplikule tõe. Neid samu hooneid saab tüpologiseerida ka teiste printsiipide alusel, käesolevas töös on tehtud vaid katse vaadelda üht väga suurt hoonete gruppi mingit süsteemi loovas võtmes.

Ühelt poolt tundub, et erinevate tunnuste alusel võib grupe luua pea lõputult, teisalt selgineb ühel hetkel, et ka tüpologiseerimises ei peitu lõplikku tõde. Ka ei moodusta puitmõisad sedavõrd homogeenet ja kergesti tüüpidesse redutseeritavat materjali, et meetod näiks ainuvõimalikuna. Stiilipuhtaimad ja väärtuslikumad mõisad joonistuvad välja mistahes grupeerimise korral, pigem on see üks võimalus suurt andmemassiivi mingi loogika alusel käsitleda. Viimast eesmärki täidab loodud tüpoloogia suurepäraselt. Tüüpide alusel on lihtne käsitleda puitmõisate säilivust ja kaitset. Iga loodud tüübi puhul on välja toodud palju mõisaid antud tüübi alla paigutatud, paljud neist on riikliku kaitse all ja antud hinnang, kas kaitsealused mõisahooned esindavad tüüpi piisavalt, ning juhul kui nad seda ei tee, on toodud välja ka hooned, mis vääriskid teravdatud tähelepanu ja ehk ka arhitektuurimälestisena kaitse alla võtmist.

Töö tulemusena on loodud andmebaas puitmõisatest, millest võiks ideaalis kasu olla näiteks Muinsuskaitseametil edaspidises töös. Töö tulemusena on neljanda peatüki lõpus välja toodud ka seitse mõisahoonet, mis kindlasti vääriskid enam uurimist ja ehk ka riikliku kaitse rakendamist.

Tundub, et arvestades mõisate hävimiskiirust – puitmõisatest on 30 aastaga hävinud pea pooled, võiks läbi viia uue mõisate inventeerimise, mis võimaldaks moodsasse digiteeritud andmebaasi jäädvustada selle hääbuva peatüki arhitektuuriloost. Käesolev bakalaureusetöö oleks ka selle töö tegemiseks väga hea alusmaterjal.

KASUTATUD KIRJANDUS JA ALLIKAD

Kasutatud arhiivimaterjalide loetelu

- Muinsuskaitseameti arhiiv (edaspidi MKA), s. A-145 Harjumaa mõisaarhitektuuri 1976.aasta inventariseerimise aruanne
- MKA, s. A-363 Mõisate inventariseerimine. Eesti NSV mõisaarhitektuuri kaitse alla võtmise ettepanekud põhjendused.
- MKA s. P-3268 Eesti NSV mõisate esialgne ülevaade. Harju rajoon.
- MKA, s. A-322 Mõisate inventariseerimine Eesti NSV mõisaarhitektuuri kaitse alla võtmise ettepanekud põhjendused
- MKA, s. A-150 Jõgevamaa mõisaarhitektuuri 1976.aasta inventariseerimise aruanne
- MKA s. A-231 Eesti NSV mõisate esialgne ülevaade. Jõgeva rajoon.
- MKA, s. A-3370 Albu mõisa peahoone arhitektuuriajaloolised eritingimused.
- MKA, s. A-142 Järvamaa mõisaarhitektuuri 1976.aasta inventariseerimise aruanne
- MKA, s. A-309 Säreve mõis, inventariseerimise ankeet
- MKA s. A-141Läänemaa mõisaarhitektuuri 1976. a. Inventariseerimise aruanne
- MKA, s. M-1852 Läänemaa mõisaarhitektuuri 1978.aasta inventariseerimise ankeet
- MKA, s. A- 325 Mõisate inventariseerimine Eesti NSV mõisaarhitektuuri kaitse alla võtmise ettepanekud põhjendused
- MKA s. A-143 Lääne-Virumaa mõisaarhitektuuri 1976. a. Inventariseerimise aruanne
- MKA s. A-229 Eesti NSV mõisate esialgne ülevaade. Rakvere rajoon III köide.
- MKA s.A-230 Eesti NSV mõisate esialgne ülevaade. Rakvere rajoon.
- MKA s. A-151 Põlvamaa mõisaarhitektuuri 1977. a. Inventariseerimise aruanne
- MKA s. A- 365 Eesti NSV mõisaarhitektuuri riikliku kaitse alla võtmise ettepanekud-põhjendused.
- MKA s. P-3320. Pärnu rajooni mõisate ülevaade ja seisukorra hinnang, Tallinn, 1977
- MKA s. A-360 Eesti NSV mõisaarhitektuuri riikliku kaitse alla võtmise ettepanekud – põhjendused.
- MKA s. A-1278 Ettekirjutused Uue-Varbla mõisahoone korrastamiseks
- MKA s. A- 5520 Uue-Varbla mõisa taastatava terrassi ja rõdu muinsuskaitse eritingimused
- MKA s. A-65 Eesti NSV mõisate esialgne ülevaade. Rapla rajoon.

MKA s. A-66 Eesti NSV mõisate esialgne ülevaade. Rapla rajoon.

MKA s. A-326 Mõisate inventariseerimine. Eesti NSV mõisaarhitektuuri riikliku kaitse alla võtmise ettepanekud-põhjendused. Köide VIII-Rapla rajoon.

MKA s.P-3784 Eesti NSV mõisate esialgne ülevaade Kingissepa rajoon I köide.

MKA s.A-321 Eesti NSV mõisaarhitektuuri kaitse alla võtmise ettepanekud – põhjendused.

MKA s.P-3785 Eesti NSV mõisate esialgne ülevaade Kingissepa rajoon II köide.

MKA s.A-226 Eesti NSV mõisate esialgne ülevaade Tartu rajoon I köide.

MKA s. A-361 Eesti NSV õisaarhitektuuri kaitse alla võtmise ettepanekud – põhjendused.

MKA s.A-227 Eesti NSV mõisate esialgne ülevaade Tartu rajoon II köide

MKA s. A-61 Eesti NSV mõisate esialgne ülevaade. Valga rajoon.

MKA s. A-323 Eesti NSV mõisaarhitektuuri kaitse alla võtmise ettepanekud-põhjendused.

MKA s. A-124 Eesti NSV mõisate esialgne ülevaade. Vailjandi rajoon.

MKA s. A-324 Eesti NSV mõisaarhitektuuri kaitse alla võtmise ettepanekud-põhjendused

MKA s. P- 3265 Eesti NSV mõisate esialgne ülevaade. Võru rajoon.

MKA s. P- 11440 Toolamaa mõisa härrastemaja konstruktiivse seisukorra uurimise aruanne

MKA s. A-5206 Materjalid Nakama karjamõisa kaitse alla võtmiseks

MKA s. A-4580 Loodi mõisa arhitektuur-ehituslik ekspertiis ja detailide inventeeriine

MKA s. A-6720 Pärnu, Varbla vald Uue-Varbla mõisa peahoone. Muinsuskaitse eritingimused hoone katuse ja välisviimistluse remont-restaureerimistöödeks.

MKA s. A-6269 Rapla maakond, Kärü vald. Muinsuskaitse eritingimused Kärü mõisa peahoone remont-restaureerimiseks.

Kasutatud kirjanduse loetelu

Alas, Rainer. Järvamaa mõisad: mis kusagil oli ja mis sellest järel on. Paide: Kuma, 2009.

Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut. Eesti kunsti ajalugu. 1. kd. Eesti kunst kõige varasemast ajast kuni 19. saj. keskpaigani : kahes köites. Tallinn : Kunst, 1975.

Eesti NSV Teaduste Akadeemia. Eesti arhitektuuri ajalugu. Tallinn : Eesti Raamat, 1965.

Hallas, Karin. Puitarhitektuur stiiliajaloo kandjana. Eesti puitarhitektuur. Tallinn: Eesti Arhitektuurimuuseum, 1999.

Hein, Ants. Eesti mõisaarhitektuur Historitsismist juugendini. Tallinn: Hattorpe, 2003.

Hein, Ants. Hüljatud mõisad. Tallinn: "Pakett" 1996.

Hein, Ants. Eesti mõisad: 250 fotot aastaist 1860-1939. Tallinn: Tänapäev, 2009.

Hein, Ants. Viljandimaa mõisad. Viljandi: Hattorpe, 1999.

Kodres, Krista. Ilus maja kaunis ruum: Kujundusstiile Vana-Egiptusest tänapäevani. Tallinn: Prisma Print, 2001.

Kodres, Krista. Linnaelamu. Eesti kunsti ajalugu 2. Tallinn: 2005.

Kurik, Katrin. Pastoraat Eestis. Identiteet ja Arhitektuur. Bakalaureusetöö, Eesti Kunstiakadeemia 1999.

Lauer, Liisi. Dekoori loomise eeskujud ja tüpologia Eesti historitsistlikus puitarhitektuuris. Magistritöö, Eesti Kunstiakadeemia. Tallinn: 2009.

Maiste, Juhan. Eestimaa mõisad. Tallinn "Kunst" 1996.

Maiste, Juhan. Muinsuskaitse ajalugu eestis. Muinsuskaitse aastaraamat. Tallinn: 2004.

Maiste, Juhan. Nutt, Nele. Tartumaa mõisad. Näituse "Kaotatud paradisi" kataloog. Tallinn: Printon, 2005

Orro, Oliver. Hädade ja rõõmude laiendatud loend. Tallinna puitelamute kaitsmise päevaprobleemidest. Muinsuskaitse aastaraamat. Tallinn: 2006.

Pirang, Heinz. Das Baltische Herrenhaus. Riga: Jonck & Poliewsky, 1928

Praust, Valdo. Harjumaa mõisad. Tallinn, "Tänapäev" 2005.

Praust, Valdo. Läänemaa mõisad. Tallinn, "Tänapäev" 2007.

Praust, Valdo. Pärnumaa mõisad. Tallinn, "Tänapäev" 2009.

Praust, Valdo. Saaremaa mõisad. Tallinn, "Tänapäev" 2006.

Praust, Valdo. Tartumaa mõisad. Tallinn, "Tänapäev" 2008.

Raam, Villem. Eesti Arhitektuur 1-4. Tallinn: Valgus 1993, 1996, 1997, 1999.

Sakk, Ivar. Eesti mõisad: reisijuht Tallinn: EVG Print, 2002.

Siilivask, Mart. Tartu arhitektuur 1830-1918: Historitsism ja juugend. Tartu: 2006.

Summerson, John. The classical language of architecture. London: Thames and Hudson, 1993.

Särg, Alo. Harjumaa mõisad ja mõisnikud. Tallinn: Argo, 2006.

Särg, Alo. Hiiumaa mõisad ja mõisnikud. Tallinn: Argo, 2006.

- Särg, Alo.** Ida-Virumaa mõisad ja mõisnikud. Tallinn: Argo, 2006.
- Särg, Alo.** Järvamaa mõisad ja mõisnikud. Tallinn: Argo, 2005.
- Särg, Alo.** Lääne-Virumaa mõisad ja mõisnikud. Tallinn: Argo, 2007.
- Särg, Alo.** Läänemaa mõisad ja mõisnikud. Tallinn: Argo, 2008.
- Särg, Alo.** Raplamaa mõisad ja mõisnikud. Tallinn: Argo, 2007.
- Särg, Alo.** Saaremaa mõisad ja mõisnikud. Tallinn: Argo, 2007.
- Särg, Alo.** Valgamaa mõisad ja mõisnikud. Tallinn: Argo, 2009.
- Särg, Alo.** Viljandimaa mõisad ja mõisnikud. Tallinn: Argo, 2007.
- Tohvri, Epi.** Eesti puitasumite kujunemisest ja elamutüüpidest. Eesti puitarhitektuur. Tallinn: Eesti Arhitektuurimuuseum. 1999.
- Toss, Hain.** Puitarhitektuur muinsuskaitse objektina. Eesti puitarhitektuur. Tallinn: Eesti Arhitektuurimuuseum. 1999.

Andmed MKA maakondlikelt inspektoritelt

- Tiit Schvede e-kiri 04.05. 2010
- Sille Raidvere e-kiri 04.05.2010
- Peeter Nork e-kiri 05.05.2010
- Rita Peirumaa e-kiri 05.05.2010
- Ly Renter e-kiri 05.05.2010
- Kalli Pets e-kiti 05.05.2010
- Mihkel Koppel e-kiri 05.05.2010
- Reelika Niit e-kiri 06.05.2010
- Egle Tamm e-kiri 06.05.2010
- Ilona Merzin e-kiri 06.05.2010
- Anne Kivi e-kiri 07.05.2010
- Nele Rent e-kiri 24.05.2010
- Viktor Lõhmus e-kiri 26.05.2010
- Mari-Liis Paris e-kiri 27.05.2010

Summary

The name of the thesis at hand is *Wooden Manor Houses in Estonia. Typology and Protection*. This research concentrates on the architectural side of the subject, in the attempt to limit this vast subject only main buildings of the manors and wooden pastorates have been included. The aim of this study is to give an overview and create a database of wooden manor houses in Estonia. Mainly the study consists of an outline of the present situation and typology of Estonian wooden manors. Capacity next to stylistic features have been considered principle when creating the typology. Additional suggestions to consider some of the buildings as protection worthy are also brought out where needed, taking into account the typology created and bringing out the more typical problems.

This study was begun by collecting information and creating a catalogue. Two questions arose: the frequency of use of wood in Estonian manor architecture and whether or not enough has been preserved to this day so that the subject would deserve a separate consideration.

On the whole, the subject of stylistics of wooden manor architecture in Estonia has been given rather fragmentar consideration, mainly in the case of restauration of particular building sites. That is why the research at hand attempts to give a panoramic overview of the architecture of wooden manor houses in Estonia.

The architecture of wooden manors has mostly followed the logic and stylistics of stone architecture. However some periods show that wooden architecture acquires some independancy as well. Starting with the period of Baroque it is possible to separate some stylistic features that make it possible to consider the small number of buildings preserved in some stylistic categories. However the building type at hand does not fall into the classical stylistic categorization which is why creating a separate typology that would enable to follow the preservation and protection of this building type became of essence.

The main hypothesis that became important when selecting the theme for the thesis was that there are very few wooden manor houses left in Estonia and that the attention from the heritage protection point of view towards this building type was frustratingly little. What comes out from the study is that although the deterioration speed of wooden manor houses is remarkably quick, there are many buildings of the kind around today and worthy of attention. What does hold its place is the original presumption that preserved wooden manors are in a very rough condition. Many are in ruins, many stand without use, many are in break-down condition and many have lost their historical or architectural value due to fires and

reconstructions. That is why the last chapter of the thesis takes under consideration the dangers that threaten wooden manor houses, possibilities to lessen those and also tries to discuss the future function of the buildings.

In conclusion it can be said that this research serves as a database of Estonian wooden manors, as an aim to chart their present condition and also suggests additional protection considerations.